

ФАКУЛЬТЕТ ЕКОНОМІКИ ТРАНСПОРТУ
Кафедра економіки, бізнесу та управління персоналом
на транспорті

Л. О. Позднякова, В. Г. Яковенко

ЛЮДСЬКИЙ РОЗВИТОК
Конспект лекцій

Харків – 2016

Позднякова Л.О., Яковенко В.Г. Людський розвиток: Конспект лекцій. – Харків: УкрДУЗТ, 2016. – 74 с.

Конспект лекцій для першого рівня вищої освіти (бакалавр) за напрямом підготовки 073 спеціальності «Менеджмент» спеціалізації «Управління персоналом та економіка праці» факультету економіки містить виклад фундаментальних основ науки про розвиток людства загалом та людини частково, формування критеріїв оцінки розвитку людини і методичних підходів до розвитку людства в Україні. Дана розробка лекцій розкриває основні положення освітньої програми підготовки менеджера з дисципліни «Людський розвиток». Він структурований відповідно до програми навчальної дисципліни та «синхронізований» з проблемно-тематичним курсом.

Призначено для бакалаврів «Управління персоналом та економіка праці» денної форми навчання.

Іл. 10, табл. 4.

Конспект лекцій розглянуто і рекомендовано до друку на засіданні кафедри економіки, бізнесу та управління персоналом на транспорті 26 серпня 2016 р., протокол № 1.

Рецензент:

проф. О.Г. Дейнека

Л.О. Позднякова, В.Г. Яковенко

ЛЮДСЬКИЙ РОЗВИТОК

Конспект лекцій

Відповідальний за випуск Яковенко В.Г.

Редактор Третякова К.А.

Підписано до друку 29.09.16 р.

Формат паперу 60x84 1/16. Папір писальний.

Умовн.-друк.арк. 3,50. Тираж 50. Замовлення №

Видавець та виготовлювач Українська державна академія залізничного транспорту,

61050, Харків-50, майдан Фейєрбаха, 7.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2874 від 12.06.2007 р.

**УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ЗАЛІЗНИЧНОГО ТРАНСПОРТУ**

**Кафедра
економіки, бізнесу та управління персоналом на транспорті**

Л.О. Позднякова, В.Г. Яковенко

ЛЮДСЬКИЙ РОЗВИТОК

Конспект лекцій

Харків – 2016

Позднякова Л.О., Яковенко В.Г. Людський розвиток: Конспект лекцій. – Харків: УкрДУЗТ, 2016. – с.

Конспект лекцій для першого рівня вищої освіти (бакалавр) за напрямом підготовки 073 спеціальності «Менеджмент» спеціалізації «Управління персоналом та економіка праці» факультету економіки містить виклад фундаментальних основ науки про розвиток людства загалом та людини частково, формування критеріїв оцінки розвитку людини і методичних підходів до розвитку людства в Україні. Дана розробка лекцій розкриває основні положення освітньої програми підготовки менеджера з дисципліни «Людський розвиток». Він структурований відповідно до програми навчальної дисципліни та «синхронізований» з проблемно-тематичним курсом.

Іл. 10, табл. 4.

Конспект лекцій розглянуто і рекомендовано до друку на засіданні кафедри економіки, бізнесу та управління персоналом на транспорті 26 серпня 2016 р., протокол № 1.

Призначено для бакалаврів «Управління персоналом та економіка праці» денної форми навчання.

Рецензент:

проф.О.Г. Дейнека

ЗМІСТ

Вступ.....	4
Тема 1. Мета, сутність, предмет і методи вивчення дисципліни «Людський розвиток».....	5
1.1 Мета та сутність дисципліни «Людський розвиток».....	5
1.2 Методи вивчення дисципліни «Людський розвиток».....	7
Тема 2. Людський капітал як економічна основа людського розвитку.....	10
2.1 Концепція людського капіталу.....	10
2.2 Трудовий потенціал та інвестиції в людський капітал.....	15
Тема 3. Концепція людського розвитку.....	24
3.1 Концепція людського розвитку Програми Розвитку Організації Об'єднаних Націй.....	24
3.2 Розвиток людського потенціалу, як мета суспільного процесу.....	32
Тема 4. Індекс людського розвитку.....	37
4.1 Методичні підходи щодо індексів людського розвитку...37	
4.2 Методика розрахунку індексу людського розвитку та його складових.....	40
4.3 Показники людського розвитку в Україні.....	44
Тема 5. Здоров'я і тривалість життя населення у контексті людського розвитку.....	49
5.1 Здоров'я і довголіття як основний аспект людського розвитку.....	49
5.2 Поняття «здоров'я» та роль системи охорони здоров'я у формуванні рівня здоров'я населення.....	51
Тема 6. Освіта, культура, інтелектуальний потенціал як чинники людського розвитку.....	59
6.1 Освіта як критерій людського розвитку.....	59
6.2 Освіта як критерій формування людського капіталу й економічного зростання.....	62
Тема 7. Економічний розвиток у контексті людського розвитку.....	66
7.1 Економічний розвиток та економічне зростання.....	66
Список літератури.....	74

ВСТУП

Необхідність орієнтації країни в бік людського розвитку обумовлена прийняттям Україною національних Цілей Розвитку Тисячоліття, які базуються на матеріалах саміту ООН, в межах якого лідери держав взяли на себе обов'язки зробити цей світ краще для всього людства. Національні цілі спрямовані на ліквідацію таких негативних наслідків державної соціально-економічної політики, як скорочення середньої тривалості життя населення, депопуляції, зниження соціальних стандартів життя, неефективного соціального захисту, занадто високого рівня розшарування населення, низької якості освіти та охорони здоров'я, гендерної нерівності тощо.

Необхідність соціальної переорієнтації економічної політики, визнання пріоритетності людського розвитку зумовили прийняття Україною національних Цілей Розвитку Тисячоліття, спрямованих на вирішення основних проблем у цій царині, притаманних нашій країні: депопуляції, низької тривалості життя, особливо у працездатному віці, поширення соціально залежних хвороб, недостатньої якості освіти, низької оплати праці, неефективного соціального захисту, надмірного майнового розшарування населення, низьких стандартів життя в цілому, гендерної нерівності, забруднення довкілля. Розвиток людського потенціалу має розглядатися як власне мета і критерій суспільного прогресу та економічного зростання в країні. Але, нажаль, у реальному житті людський розвиток та пов'язані з ним людський капітал і соціальні інвестиції в Україні досі не стали базовими категоріями при формуванні державної політики та викладанні економічних дисциплін у вищих навчальних закладах.

Саме недооцінка економічної значущості людського розвитку є головною причиною відставання України від розвинутих країн. Зосередження уваги лише на матеріально-грошових індикаторах соціально-економічного розвитку зумовлює дедалі негативніший вплив на стан здоров'я населення і соціальне середовище, призводить до посилення майнового розшарування і суспільної нерівності, погіршення екологічної ситуації. Необхідне чітке усвідомлення на всіх рівнях управління та кожним громадянином того, що сам по собі економічний

розвиток не в змозі забезпечити вирішення соціальних проблем, становлення демократії, свободи та рівності.

Конспект лекцій навчальної дисципліни "Людський розвиток" складено відповідно до освітньо-професійної програми підготовки студентів за ОКР "бакалавр" напряму 6.030505 "Управління персоналом та економіка праці".

Тема 1. МЕТА, СУТНІСТЬ, ПРЕДМЕТ І МЕТОДИ ВИВЧЕННЯ ДИСЦИПЛІНИ «ЛЮДСЬКИЙ РОЗВИТОК»

План

1.1 Мета та сутність дисципліни «Людський розвиток».

1.2 Методи вивчення дисципліни «Людський розвиток».

1.1 Мета та сутність дисципліни «Людський розвиток»

Метою навчальної дисципліни «Людський розвиток» є формування орієнтованої на розвиток соціально-економічної культури в українському суспільстві, а також сприяння розширенню можливостей людського розвитку в Україні через поширення серед студентів прогресивних знань та ідей людського розвитку.

Мета зумовила необхідність постановки та вирішення у поданому конспекті лекцій комплексу завдань:

- зацікавити ідеями людського розвитку, науковими дослідженнями у цій сфері;
- сформувати у студентів систему теоретичних і практичних знань про категорії, поняття, механізми забезпечення людського розвитку у світі та в Україні;
- дати загальні ґрунтовні навички наукового аналізу процесів людського розвитку на державному та регіональному рівнях, зокрема, розрахунку, аналізу й моніторингу показників людського розвитку;
- сформувати у студентів науково обґрунтовані, адекватні реальності, раціональні знання про процеси, явища й тенденції у

сфері людського розвитку нашої країни: здоров'я, тривалість життя населення, освіту, культуру, інтелектуальний потенціал, рівень життя, нерівність, проблеми гендерної диференціації та ін.;

- навчити використовувати здобуті знання у конкретних процесах управління в галузі забезпечення ефективного формування й розвитку людського потенціалу на всіх рівнях;

- сформувати на цій основі доцільне ставлення студентів до власного людського потенціалу, вміння нарощувати й ефективно використовувати свій людський капітал, забезпечувати своїми силами власний розвиток, усвідомлено досягати реалізації своїх інтересів у соціальних відносинах.

Об'єктом дисципліни є система макроекономічних відносин у частині соціально-економічної політики держави стосовно людського розвитку.

Предметом вивчення дисципліни «Людський розвиток» є чинники, закономірності та способи забезпечення людського розвитку, методи його адекватного вимірювання та реального оцінювання, формування і продуктивного використання людського потенціалу.

Людський розвиток – примноження не тільки доходу людей, але й їх здоров'я, освіти, збереження довкілля, забезпечення свободи дій і слова, а також формування інших умов соціально-економічного розвитку.

У світлі цього визначення розвиток людини має три компоненти:

1) *добробут* розширення реальних свобод людини таким чином, щоб вони могли процвітати; 2) *розширення прав і можливостей та агентність*: можливість людини і груп діяти та отримувати цінні результати; 3) *справедливість*: підвищення соціальної справедливості, забезпечення стійкості результатів у часі, поваги до прав людини та інших цілей суспільства.

Сутність людського розвитку полягає у забезпеченні зростання людських можливостей, завдяки політичній свободі, прав людини, суспільної поваги до особистості, а також надання людям можливості повністю розвивати свій потенціал, жити продуктивно і творчо в гармонії з їхніми потребами та інтересами.

1.2 Методи вивчення дисципліни «Людський розвиток»

До методів дослідження тенденцій людського розвитку слід віднести такі:

- діалектичний;
- історико-логічний;
- класифікаційно-аналітичний;
- економіко-математичні;
- статистичного аналізу;
- графічно-аналітичний.

Діалектичний метод є основним методом дослідження тенденцій людського розвитку, що включає до себе такі базові положення:

- необхідність розглядати всі економічні та соціальні аспекти людського розвитку у взаємозв'язку і взаємозумовленості, в динаміці й оновленні;
- врахування закону перетворення простих кількісних змін у комплексні якісні;
- розгляд боротьби між старими й новими відносинами у сфері людського розвитку у властивих явищам внутрішніх суперечностей.

Історико-логічний метод використовують для:

- дослідження концепцій економічного зростання та розвитку від Арістотеля і до наших днів;
- теоретичних витоків та еволюції концепцій людського капіталу й людського розвитку;
- міжнародного досвіду регулювання процесів людського розвитку.

Класифікаційно-аналітичний метод використовується для:

- дослідження компонентів людського потенціалу, основних видів інвестицій у людський капітал;
- аналізу показників і тенденцій людського розвитку в Україні та у світі тощо.

Економіко-математичні методи застосовуються для:

- виявлення взаємозв'язків між інвестиціями в людський капітал та економічними результатами людської діяльності на різних рівнях;
- розрахунку показників людського розвитку.

Методи статистичного аналізу — для оцінки стану та динаміки змін різних показників людського розвитку, зайнятості, безробіття, рівня життя населення України тощо.

Графічно-аналітичний метод — для наочної ілюстрації соціально-економічних явищ і процесів, що досліджуються за допомогою рисунків і діаграм.

Питання до теми 1

1 Назвіть основний метод дослідження тенденцій людського розвитку.

2 Що є метою навчальної дисципліни «Людський розвиток»?

3 Які загальнонаукові та специфічні методи використовуються при дослідженні проблем людського розвитку?

4 Назвіть установи, які займаються питанням людського розвитку.

5 Що є предметом вивчення дисципліни «Людський розвиток»?

6 Що означає поняття «людський розвиток»?

7 У чому полягає сутність людського розвитку?

8 Покажіть зв'язок між людським розвитком і цілями розвитку тисячоліття.

Тестові завдання до теми 1

Q1 У формуванні орієнтованої на розвиток соціально-економічної культури в українському суспільстві, а також сприяння розширенню можливостей людського розвитку в Україні через поширення серед студентів прогресивних знань та ідей людського розвитку полягає:

V1 мета навчальної дисципліни «Людський розвиток»;

V2 завдання навчальної дисципліни «Людський розвиток»;

V3 ідея навчальної дисципліни «Людський розвиток».

Q2 Які різні загальнонаукові та специфічні методи використовуються при дослідженні проблем людського розвитку:

V1 класифікаційно-аналітичний, статистичного аналізу;

V2 історико-логічний метод, економіко-математичні;

V3 всі відповіді правильні.

Q3 Які наукові установи займаються вивченням питань людського розвитку:

V1 Інститут регіональних досліджень НАН України, Інститут економіки промисловості НАН України;

V2 Інститут економіки та прогнозування НАН України;

V3 всі відповіді правильні?

Q4 Індивід – це:

V1 окремий представник людського роду, безвідносно до його якостей;

V2 кожна жива істота;

V3 людина, яка досягла певного рівня фізичного розвитку.

Q5 Індивідуальність – це:

V1 рівень інтелектуальної культури;

V2 особливості мислення певної людини;

V3 сукупність зовнішніх і внутрішніх особливостей людини, що формують її своєрідність, відмінність від інших людей.

Q6 Рушійними силами процесу розвитку особистості є:

V1 природні задатки дитини;

V2 вимоги дорослих;

V3 протиріччя між потребами особистості та можливостями для їх досягнення.

Q7 Що означає поняття «людський розвиток»:

V1 сталий розвиток суспільства;

V2 розвиток людського потенціалу;

V3 освіту протягом життя;

V4 усі відповіді неправильні?

Тематика індивідуальних навчально-дослідних завдань

1 Значення людського розвитку як складової сталого розвитку суспільства.

2 Цілі розвитку тисячоліття для України: стан виконання і перспективи.

Список літератури

1 Грішнова О. А. Людський розвиток: Навч. посібник. – КНЕУ, 2006. – 308 с.

2 Людський розвиток в Україні: 2003 рік: Щорічна науково-аналітична доповідь / Колектив авторів; за ред. Е. М. Лібанової. — К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, Держкомстат України, 2004. — 290 с.

3 Людський розвиток в Україні: 2004 рік: Щорічна науково-аналітична доповідь / Колектив авторів; за ред. Е. М. Лібанової. — К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, Держкомстат України, 2004. — 266 с.

4 Вызов и преодоление: ВИЧ/СПИД и права человека в Украине: Пособие. – 2-е изд. – К.: ПРООН, 2010. – 328 с.

5 Доклад об осуществлении целей в области развития, сформулированных в декларации тысячелетия, за 2010 год. – Нью-Йорк: Департамент ООН по экономическим и социальным вопросам, 2010. – 76 с.

6 Цілі розвитку тисячоліття. Національна доповідь. Україна – 2010. – К.: Міністерство економіки України, 2010. – 110 с.

Тема 2. ЛЮДСЬКИЙ КАПІТАЛ, ЯК ЕКОНОМІЧНА ОСНОВА ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ

План

2.1 Концепція людського капіталу.

2.2 Трудовий потенціал та інвестиції в людський капітал.

2.1 Концепція людського капіталу

В історії економічної думки останніх десятиріч однією з найвизначніших подій стало створення теорії людського капіталу. Значний вплив цієї теорії на весь наступний розвиток економічної науки інколи порівнюють з революцією в економічній думці.

Поняття людський капітал увійшло в науку на початку 60-х років ХХ століття у західній економічній літературі. До причин виникнення даного поняття можна віднести такі:

1 Загальна закономірність розвитку сучасної науки в цілому, яка виявляється у концентрації уваги вчених на дослідженні проблем людини.

2 Визнання того факту, що активізація творчих потенцій людини, розвиток висококваліфікованої робочої сили є найефективнішим способом досягнення економічного зростання.

Людський капітал визнано найціннішим ресурсом, набагато важливішим, ніж природні ресурси чи накопичене багатство. Саме людський капітал, а не матеріальні засоби виробництва, є наріжним каменем конкурентоспроможності, економічного зростання й ефективності [1].

Використовуючи теорію людського капіталу, можна логічно пояснити і глибше дослідити такі кардинальні проблеми:

- людський розвиток;
- економічне зростання;
- розподіл доходів;
- роль і значення освіти та професійної підготовки в суспільному відтворенні;
- вікова динаміка заробітків, мотивація тощо.

Зокрема ця теорія дозволяє визначити доцільність витрат, наприклад, на навчання чи на зміну місця роботи залежно від розміру майбутнього приросту доходів і тривалості їх одержання, що має не лише навчальне та виховне, а й мотиваційне значення для економістів. Дана теорія стала ідеологією значних інвестицій в освіту й розвиток людей на всіх рівнях, оскільки вони розглядаються як ефективне джерело економічного зростання.

Важливість людських ресурсів у формі знань, навичок, умінь для покращення економічної ситуації та добробуту нації в цілому — така ж стара тема, як і її формування як людського капіталу.

Людський капітал — це економічна категорія, яка характеризує сукупність сформованих і розвинутих у результаті інвестицій продуктивних здібностей, особистих рис і мотивацій індивідів, що знаходяться у їхній власності, використовуються в економічній діяльності, сприяють зростанню продуктивності

праці і завдяки цьому впливають на зростання доходів (заробітків) свого власника та національного доходу.

Отже, людський капітал – це не просто сукупність зазначених характеристик, а саме сформований або розвинутий в результаті інвестицій, а також нагромаджений певний запас продуктивних здібностей (здоров'я, знань, навичок, мотивів), які належать людині і невід'ємні від неї, і вона доцільно їх використовує.

Класифікація людського капіталу наведена на рисунку 2.1

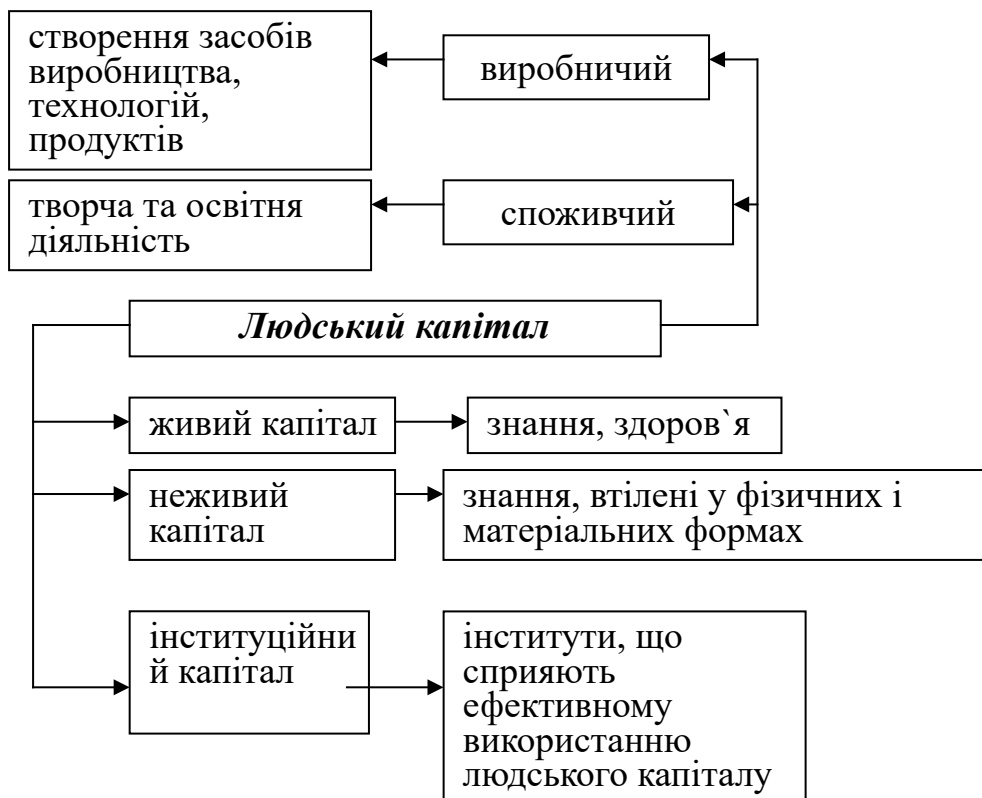

Рисунок 2.1 – Класифікація людського капіталу

Теорія людського капіталу зводиться до того, що в центрі концепції інвестиційної політики є людина, яка розглядається як найбільша цінність для підприємства. Тому система управління підприємством (організацією) повинна бути спрямована на розвиток різноманітних здібностей працівників з метою максимального їх використання у процесі роботи, а працівник сприяв би розвитку організації, де працює. Інвестиції в освіту вигідні як працівнику, так і роботодавцеві, причому другому більше, ніж першому.

Рентабельність інвестиції в людські ресурси є завжди оптимальною. В результаті підвищення професійного рівня працівників вони одержують вищу заробітну плату, але ефективність віддачі від їхньої діяльності набагато більша.

Якщо розглядати людський капітал у широкому розумінні його соціально-демографічної й економічної сутності як сукупність фізичних, професійних та інтелектуальних здібностей людей, то очевидно, що інвестиції в його відтворення, на відміну від інших капіталів, мають певні особливості щодо цільового призначення, використання й суспільно необхідної ефективності.

Це зумовлено специфікою суб'єкта — людини, яка є живою біосоціальною істотою з притаманними тільки їй особливостями відтворення. З одного боку, інвестиції необхідні для формування і розвитку людини, з іншого — вона своєю працею створює додану вартість для інвестування у формування нових поколінь і розвиток науково-технічного прогресу. Таким чином, інвестиції в людський капітал мають двоїтий характер, що зумовлено сутністю цієї категорії.

Величезні переваги у створенні стабільних умов для зростання якості життя, створення та розвитку економіки знань, інформаційного суспільства, розвитку громадянського суспільства мають країни з накопиченим якісним людським капіталом. Тобто країни з освіченим, здоровим і оптимістичним населенням, конкурентоспроможними професіоналами світового рівня у всіх видах економічної діяльності, в освіті, науці, управлінні та інших сферах.

Розуміння і вибір людського капіталу як головного чинника розвитку буквально диктує системний та комплексний підходи при розробці концепції або стратегії розвитку та ув'язки з ними всіх інших окремих стратегій і програм.

Теорія людського капіталу ґрунтується на визнанні економічної доцільності капіталовкладень, пов'язаних з набором персоналу, підтримкою його в працездатному стані, безперервним навчанням, виявленням здібностей, потенційних

можливостей, що закладені в особистості працівникам подальшим розвитком тих здібностей, які є важливими в професійній діяльності (рисунок 2.2).

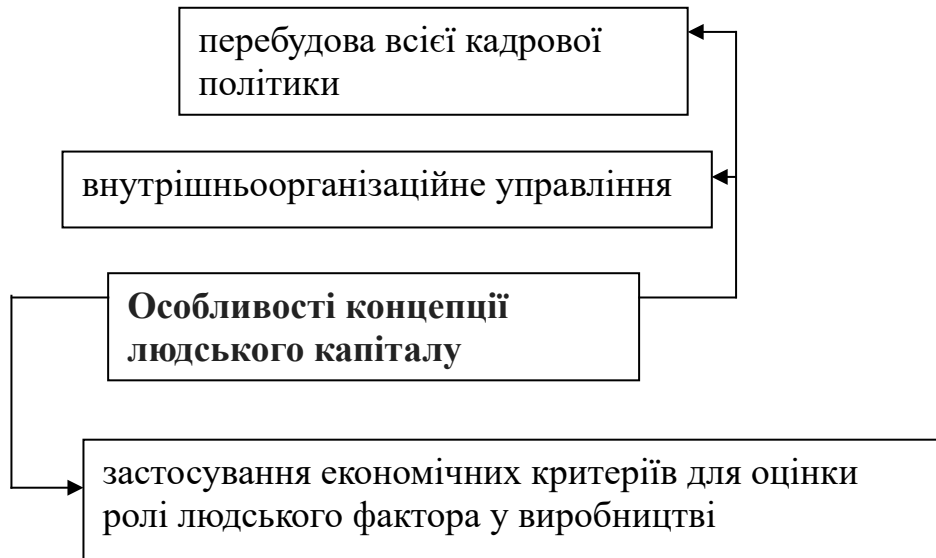

Рисунок 2.2 – Особливості концепції людського капіталу

Проаналізувавши концепції людського капіталу, можна дійти таких висновків:

— особливість людського капіталу полягає у тому, що його не можна відокремити від людини, відповідно він має пряму залежність від стану здоров'я, рівня освіти, ступеня вмотивованості та ін.;

— людський капітал, як і будь-який ресурс, має властивість вичерпуватись тому час його використання обмежений, це пов'язано з тимчасовими обмеженнями функціонування носія людського капіталу;

— за сучасних умов розвитку економіки людський капітал стає основною умовою економічного зростання;

— людський капітал являє собою певний запас знань, умінь та навичок і здатний накопичуватись;

— інвестиції у людський капітал є великими за обсягом, інтегральними за характером, сприяють отриманню більш високого прибутку, а також мають не тільки економічний, а й соціальний ефект.

Саме теорія людського капіталу зуміла поставити на один щабель поряд з галузями матеріального виробництва освіту, охорону здоров'я, культуру і науку, які до цього часу вважались затратними та неприбутковими галузями.

Ядром людського капіталу, звичайно, була і залишається людина, але зараз людина — освічена, творча та ініціативна, з високим рівнем професіоналізму. Сам же людський капітал визначає у сучасній економіці основну частку національного багатства країн, регіонів, муніципальних утворень та організацій. У той же час частка некваліфікованої праці у ВВП розвинених країн і таких, що розвиваються, включаючи Україну, стає все меншою, а в технологічно передових країнах вона вже досить мала.

2.2 Трудовий потенціал та інвестиції в людський капітал

У теоретичному аспекті поняття "людський капітал" розрізняють за такими рівнями:

- на мікроекономічному рівні людський капітал являє собою сукупну кваліфікацію та професійні здібності всіх працівників підприємства, а також здобутки підприємства у справі ефективної організації праці та розвитку персоналу. На цьому рівні людський капітал асоціюється з виробничим і комерційним капіталом підприємства, бо прибуток отримується від ефективного використання всіх видів капіталу;

- на макроекономічному рівні людський капітал включає накопичені вкладення в такі галузі діяльності, як освіта, професійна підготовка і перепідготовка, служба профорієнтації та працевлаштування, оздоровлення тощо, є суттєвою частиною національного багатства країни, і ми називаємо його національним людським капіталом. Даний рівень включає до себе всю сукупність людського капіталу всіх підприємств та всіх громадян держави (за виключенням повторного рахунка), так само, як і національне багатство включає до себе багатство всіх громадян і всіх юридичних осіб.

- на особистісному рівні людським капіталом ми називаємо знання та навички, які людина здобула шляхом освіти, професійної підготовки, практичного досвіду (використовуючи

при цьому природні здібності) і завдяки яким вона може надавати цінні виробничі послуги іншим людям. На цьому рівні людський капітал можна порівняти з іншими видами особистої власності (майно, гроші, цінні папери), яка приносить доходи, і ми називаємо його особистим, або приватним, людським капіталом.

У 70–80 рр. ХХ ст. до наукового обігу введено поняття “трудова потенціал”. Різні автори вкладали у це поняття неоднаковий зміст, але всі вони спиралися на визначення трудових ресурсів. Поступово крізь призму всієї системи суспільних відносин економісти приходять до визначення сутності та основних складових трудового потенціалу. Трудова потенціал – це розвинута в певному суспільстві сукупність демографічних, соціальних та духовних характеристик і якостей працездатного населення, що реалізовані або можуть бути реалізовані в умовах досягнутого рівня розвитку продуктивних сил, науково-технічного прогресу та системи відносин щодо участі у процесі праці та суспільній діяльності.

Природною основою формування трудового потенціалу є демографічне відтворення, що забезпечує безперервне поновлення поколінь людей як фізичних носіїв всіх соціальних якостей системи відносин. Однак, з іншого боку, маємо інше визначення: «трудова потенціал» — це максимально можлива величина, яка визначає участь працівників у виробництві за екстремальних умов з урахуванням їх психофізичних особливостей, рівня професійних знань і набутого досвіду. Основні чинники формування трудового потенціалу наведені на рисунку 2.3.

Застосування в науці поняття «людський капітал» означає не лише усвідомлення вирішальної ролі людини в економічній системі суспільства, а й визнання необхідності інвестування в людину, оскільки капітал набувається та збільшується завдяки інвестуванню (за рахунок обмеження поточного споживання) і дає тривалий економічний ефект.

Інвестиції в людський капітал являють собою будь-які дії, що підвищують професійну кваліфікацію та продуктивні здібності людини і тим самим продуктивність праці. Витрати, що сприяють підвищенню людської продуктивності, можна розглядати як інвестиції, оскільки *поточні* витрати здійснюються

з тим розрахунком, що їх буде багаторазово компенсовано дедалі значнішим потоком доходів у *майбутньому*.

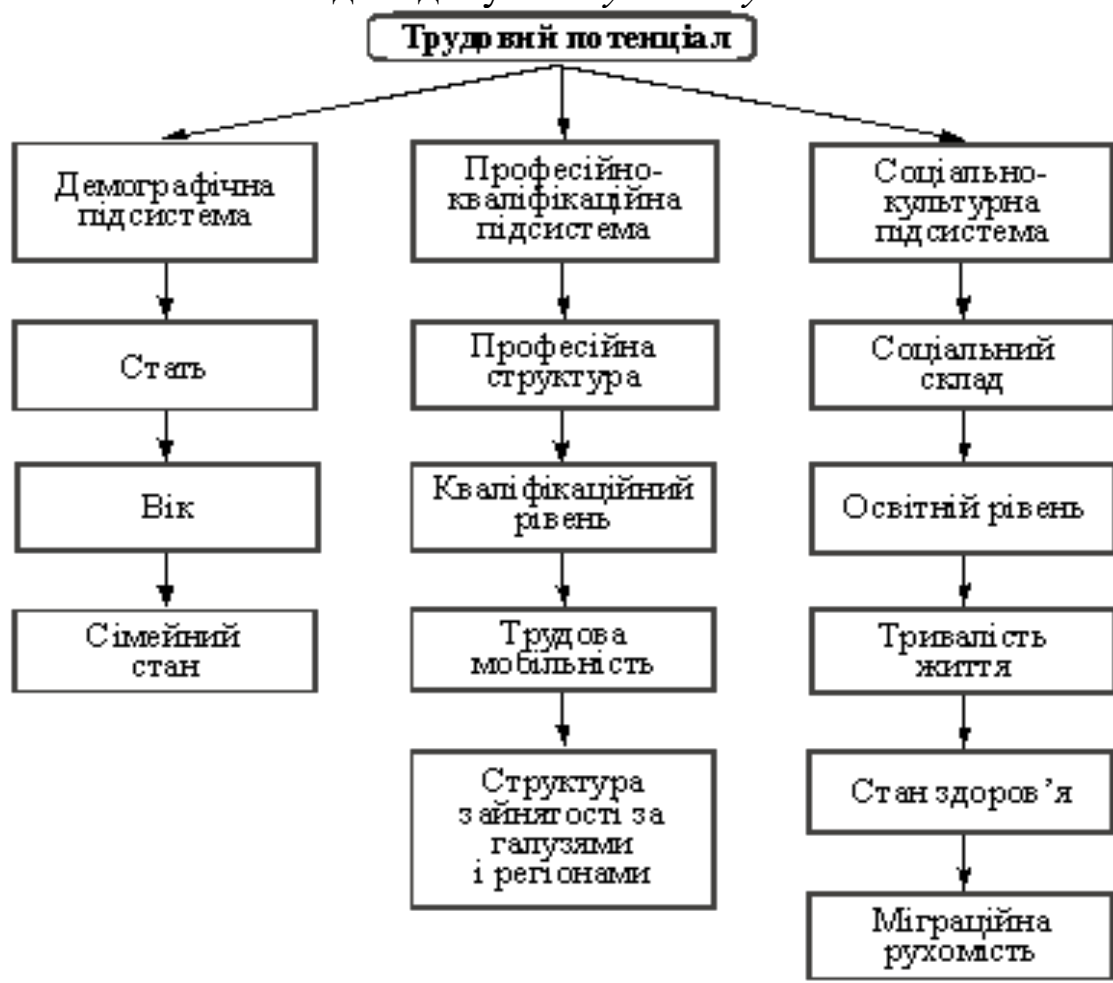

Рисунок 2.3 – Чинники трудового потенціалу

Інвестиції в людський капітал бувають різних видів. Передусім це, звичайно, витрати на освіту, включаючи загальну та спеціальну, формальну та неформальну, підготовку за місцем роботи і т.д. Вони є найочевиднішим, найпоширенішим і, напевно, найважливішим видом інвестицій у людський капітал. Освіта формує працівників, які стають більш кваліфікованими і освіченими. Витрати на охорону здоров'я мають також велике значення. Добре здоров'я — результат витрат на профілактику захворювань, медичне обслуговування, дієтичне харчування та покращення життєвих умов — продовжує тривалість життя, підвищує працездатність і продуктивність праці. Нарешті, витрати на мобільність, завдяки яким працівники мігрують з місць відносно низької продуктивності праці у місця з відносно

високою продуктивністю, збільшуючи тим самим результати використання свого людського капіталу. Крім названих вище, відповідно до основних активів людського капіталу до інвестицій відносять також витрати на пошук економічно значимої інформації, виховання дітей (вкладення у майбутній людський капітал) та ін.

Отже, всі види витрат, які можна оцінити в грошовій або іншій формі і які сприяють зростанню у майбутньому продуктивності та заробітків працівника, розглядаються нами як інвестиції в людський капітал [5] (рисунок 2.4).

Рисунок 2.4 – Класифікація інвестиції в людський капітал

Інвестування в людський капітал – вкладення індивідів, фірм, держави, громадських організацій в основні активи людського капіталу (освіту, науку, здоров'я, виховання дітей,

міграцію, мотивацію праці, пошук економічно важливої інформації тощо) задля досягнення певного економічного результату (вищого доходу чи прибутку, зростання національного багатства й ін.) [2, с. 87].

Інвестування у людський капітал може здійснюватися на таких рівнях:

- мікрорівні — для формування людського капіталу підприємства;
- мезорівні — для формування людського капіталу регіонів і галузей;
- макрорівні — для формування сукупного людського капіталу самої країни;
- особистісному — для формування людського капіталу окремих осіб.

Сьогодні інвестиції у людський капітал, порівняно з інвестиціями в інші різні форми капіталу, є найбільш вигідними як із погляду окремої людини, так із погляду всього суспільства, тому що дають досить значний за обсягом і тривалий за часом економічний і соціальний ефект.

Перспективи економічного розвитку України повинні бути визначені і реалізовані у рамках загальних тенденцій, що складаються у сучасному світі.

Держава виступає головним інвестором системи освіти, оскільки такі витрати мають суспільно корисну цінність. Вигоду від наявності високоосвічених громадян має не лише окремо взята людина, а й суспільство в цілому. Загалом державні інвестиції у галузь освіти за 2012 р. склали 60959,4 млн грн, що на 48690,4 млн грн більше, ніж у 2002 р., а загальноосвітні навчальні заклади денної форми навчання відвідують в Україні лише 78,6 % загальної чисельності населення віком 6-17 років. Із різних причин у 2011 р. в Україні не здобували повну середню освіту понад 5,5 тис. дітей і підлітків віком 6 – 18 років. Динаміку і структуру державних видатків в освіту в Україні за період 2011 – 2014 рр. наведено у таблиці 2.1.

Слід також зазначити, що в Україні збільшується чисельність працюючої молоді, яка не має ні професії, ні відповідної кваліфікації, а тому може працювати лише на низькооплачуваній та некваліфікованій роботі. За таких умов

неможливо вирішувати завдання формування або нарощування людського капіталу, оскільки з такою працею не пов'язується майбутнє, вона не цінується і не вимагає підвищення кваліфікації.

Таблиця 2.1 – Структура державних видатків на освіту в Україні за період 2011 – 2014рр.

Рівень освіти	Роки					
	2011		2012		2014	
	млн грн	Частка в загальній структурі, %	млн грн	Частка в загальній структурі, %	млн грн	Частка в загальній структурі, %
1	2	3	4	5	6	7
Дошкільна освіта	1156,2	20,8	1235,4	21,6	2064,6	25,2
Середня освіта	2625,3	47,2	2536,8	44,4	3402,8	41,4
Професійно-технічна освіта	337,2	6,0	345,7	6,0	624,3	7,6
Вища освіта	968,8	17,4	1115,2	19,5	1494,9	18,2
Інші заклади освіти	473,7	8,6	486,4	8,5	620,8	7,6
Всього:	5561,2	100	5719,5	100	8207,4	100

Інвестиції у систему охорони здоров'я також визначаються як інвестиції в розвиток та збереження людського капіталу, адже вони призводять до позитивних результатів і виражаються у збереженні працездатності за рахунок зменшення захворюваності і збільшення продуктивного періоду життя.

Отже, можна дійти висновку, що в Україні є значні резерви для розвитку людського капіталу, проте потрібно здійснити велику кількість перетворень як на макро,- так і на мікрорівнях в соціально-економічній сфері для того, щоб підвищити рівень конкурентоспроможності вітчизняного людського капіталу.

Якщо українське суспільство зможе усвідомлено та цілеспрямовано вкладати інвестиції у розвиток людини, то воно,

безперечно, досягне високого економічного зростання і зможе перевершити своїми показниками інші високорозвинені країни.

Питання до теми 2

1 Як ви розумієте поняття «економіка розвитку»?

2 Викладіть основні положення щодо економічного зростання і людського розвитку в класичній та неокласичній політекономії. Які історичні умови, на вашу думку, сприяли саме такому баченню проблеми представниками даних шкіл економічної теорії?

3 Як розвивалися концепції економічного зростання у світовій економічній думці ХІХ — початку ХХ століття? Назвіть основних представників та охарактеризуйте їхні погляди.

4 Що ви можете сказати про особливості наукової думки представників вітчизняної політичної економії? Чим ці особливості були зумовлені?

5 Охарактеризуйте концепцію «розширення вибору людини». У чому полягає її неспроможність вирішити проблеми економічного зростання?

6 Що являє собою концепція «базових потреб»? Назвіть її сильні та слабкі місця.

7 Яке значення для вирішення сучасних проблем економічного зростання має концепція розширення можливостей вибору людини А. Сена? Дайте її характеристику.

8 Чим викликано розвиток теорії людського капіталу? Як ви розумієте це поняття?

9 Дайте порівняльну характеристику фізичного та людського капіталів.

10 Чому ООН опікується питаннями людського розвитку?

11 Який зв'язок існує між концепціями людського розвитку, безпеки людини та соціального залучення?

Тестові завдання до теми 2

Q1 Економічні категорії – це:

- V1 норми господарської поведінки людей;
V2 методи регулювання економічних процесів;
V3 логічні поняття, які в узагальненому вигляді відображають сутність окремих економічних явищ.
- Q2 Економічні закони відображають:
V1 взаємодію сил природи;
V2 суперечності між продуктивними силами і виробничими відносинами;
V3 істотні, стійкі, такі, що повторюються, внутрішні причинно-наслідкові зв'язки та залежності реальних економічних явищ і процесів.
- Q3 Економічні закони мають об'єктивний характер, тому що:
V1 люди до них байдужі;
V2 функціонують у всіх економічних системах;
V3 не залежать від волі та свідомості людей.
- Q4 Економічні закони відрізняються від законів природи внаслідок того, що вони:
V1 діють лише у людському суспільстві;
V2 не можуть мати формалізованого вираження;
V3 суб'єктивні.
- Q5 Що належить до глобальних проблем людства?
V1 проблеми, що набули життєво важливого значення для долі всієї цивілізації, і які можна вирішити лише спільними зусиллями;
V2 зрошення певних ланів Північного Криму;
V3. газифікація ряду населених пунктів у кількох областях України.
- Q6 Яка з нищезначених екологічних проблем є локальною?
V1 забруднення в окремих місцевостях ґрунту ядохімікатами;
V2 забруднення Світового океану;
V3 кислотні опади.
- Q7 Хто був передвісником концепції А. Сміта про поділ праці?
V1 Ксенофонт;
V2. Аристотель;
V3. Платон
- Q8 Що на думку В. Петті є джерелом багатства?
V1 праця;

V2 гроші;
V3 виробництво.

Тематика індивідуальних навчально-дослідних завдань

- 1 Доповіді ООН з людського розвитку як інструмент моніторингу досягнення глобальних Цілей Розвитку Тисячоліття.
- 2 Цілі Розвитку Тисячоліття для України: стан виконання та перспективи.
- 3 Динаміка зростання чисельності населення та обсягів ВВП у світі.

Список літератури

- 1 Сталий розвиток суспільства: Навч. посібник / А. Садовенко, Л. Масловська, В. Середа, Т. Тимочко. – 2-ге вид. – К.; 2011. – 392 с.
- 2 Марцинкевич В. Инвестиции в человека: экономическая наука и российская экономика (Что скрывается за термином «человеческий капитал») // МЭиМО. – 2005. – № 9. – С. 29-39.
- 3 Чечель О. М. Інвестування у розвиток людини як пріоритетний напрям формування людського капіталу // Економіка та держава. – 2010. – № 3. – С. 86-88.
- 4 Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: національна доп. / За заг. ред. В. М. Гейця, А. І. Даниленка, М. Г. Жулинського та ін. – К.: НВЦ НБУВ, 2009. – 687 с.
- 5 Дибя О. М. Соціальна сфера й особливості інвестування у людський капітал // Вчені записки. – 2010. – № 12. — С. 35.
- 6 Управління людськими ресурсами: філософські засади / За ред. В. Г. Воронкової. – К.: ВД «Професіонал», 2006. – 576 с.
- 7 Мусієнко В. Д., Молозіна Н. А., Замараєва А. М. Проблема інвестування в активи людського капіталу // Вісник Криворізького національного університету. – 2012. – № 31. — С. 292.
- 8 Безпека людського розвитку: економіко-теоретичний аналіз: Монографія / Л. С. Шевченко, О. А. Гриценко, Т. М. Камінська та ін. / за ред. Л. С. Шевченко. — Харків: Право, 2010. — 448 с.

Тема 3. КОНЦЕПЦІЯ ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ

План

3.1 Концепція людського розвитку Програми Розвитку Організації Об'єднаних Націй.

3.2 Розвиток людського потенціалу як мета суспільного процесу.

3.1 Концепція людського розвитку Програми Розвитку Організації Об'єднаних Націй

Гуманітарна, філософська концепція людського розвитку ґрунтується на соціально-економічних показниках, а запропонований Програмою Розвитку ООН (ПРООН) індекс людського розвитку визнано у всьому світі як інтегральний показник стану соціально-економічного розвитку країни, що відображає досконалість соціально-трудоких відносин.

Концепція людського розвитку (розвитку людського потенціалу) з'явилася і бурхливо розквітла у глобальному масштабі в останнє десятиріччя ХХ століття. Теорія людського капіталу стала саме тією ланкою, яка ефективно поєднала прагматизм, що домінував у минулому столітті, «доходоцентризм» з традиційно привабливими для цивілізованих країн гуманітарними ідеями демократії, «людиноцентризму». Теорія людського капіталу стала тим підґрунтям, яке створило надійну економічну основу для швидкого й логічного поширення у світі ідей людського розвитку.

Основний принцип концепції людського розвитку наголошує, що економіка існує для розвитку людей, а не люди — для розвитку економіки. За жодних темпів економічного зростання суспільний прогрес неможливий, якщо не реалізовано важливі для людини можливості, серед яких ключовими є такі три: прожити довге й здорове життя; набути, розширювати й оновлювати знання; мати доступ до засобів існування, що забезпечують гідний рівень життя.

Людський розвиток визначається як процес зростання людських можливостей, що забезпечується політичною свободою, правами людини, суспільною повагою до особистості. Матеріальний добробут розглядається лише як одна з базових можливостей вибору, але він не є найвищою метою.

Метою концепції людського розвитку є високорозвинута благополучна людина, а єдине завдання – забезпечення добробуту людини. Тому людський потенціал розглядається не як засіб досягнення добробуту людей, а як обов'язковий компонент їхнього добробуту.

За логікою концепції людського розвитку, розширення пропозиції товарів і послуг у результаті зростання їх виробництва може сприяти розширенню можливостей людини, а може й ні. В усякому разі, це сприяння відбувається непрямо і неоднозначно, тож не може бути самоціллю. Отже, обсяг валового національного продукту не може бути основним і єдиним показником рівня розвитку країни. Більше того, зростання виробництва та доходів сприяє розвитку людського потенціалу дедалі повільніше, тобто здатність матеріального збагачення розширювати можливості людей дає все меншу віддачу. Витрати на освіту, зміцнення здоров'я, інші аспекти розвитку людей дають економічну віддачу, яка нерідко перевищує віддачу від інвестицій у фізичний капітал, тому ці види витрат також слід визнавати інвестиціями. Тож за логікою концепції людського розвитку саме люди стають центром, фокусом теорії розвитку, оскільки вони є водночас і головною метою суспільного розвитку, і найважливішим його чинником, і інструментом свого власного розвитку.

На такій інтелектуальній основі Програмою Розвитку Організації Об'єднаних Націй були створені організаційні рамки для поширення ідей і практики людського розвитку в усьому світі. Концептуальний підхід до людського розвитку, розроблений на основі наукових теорій групою експертів ПРООН і вперше викладений у всесвітній Доповіді про розвиток людини за 1990 рік (ці доповіді відтоді стали щорічними), розглядає розвиток людського потенціалу як власне мету і критерій суспільного прогресу [2, 3]. При цьому людський розвиток може розглядатися і як чинник зростання

продуктивності праці та національного доходу, проте це зростання має сенс лише у тому разі, коли воно справді впливає на розширення можливостей людей.

Людський розвиток розглядається і як *процес* розширення людського вибору, і як досягнутий *рівень* добробуту людей. Говорячи про розширення вибору, мають на увазі, що фактично цей вибір стосується безмежного кола проблем, які впливають на життя людей, і коло це історично та територіально змінюється.

Водночас на будь-якому етапі розвитку людства залишаються три ключові блоки проблем, три групи потреб людини: прожити довге й здорове життя; набувати, розширювати й оновлювати знання; мати доступ до засобів існування, що забезпечують гідний рівень життя. Той чи інший рівень вирішення цих проблем визначає і спосіб життя, і перспективи вирішення інших життєвих питань. Політична, економічна, соціальна свобода, свобода пересування та вибору місця проживання, благополуччя в сімейному житті й особисте щастя, реалізація творчих здібностей, дотримання прав людини, повага з боку оточуючих і самоповага — це далеко не повний перелік прав, які високо цінуються людьми в усьому світі. Однак забезпечення цих прав буде вкрай проблематичним, якщо не будуть реалізованими права на охорону здоров'я, отримання освіти, доступу до засобів існування.

Матеріальне багатство, на збільшення якого орієнтувалися попередні концепції розвитку, і яке ще й нині багатьма людьми часто розглядається як найважливіша цінність, справді має велике значення в житті людей. Проте це значення не є вирішальним, його не можна перебільшувати й ідеалізувати з огляду на такі причини: по-перше, багатство не є неодмінною умовою демократії, рівноправності у суспільстві, збереження й розвитку культурної спадщини; по-друге, багатство саме собою не гарантує правопорядку та соціальної злагоди; по-третє, людські потреби не зводяться до матеріального збагачення: тривале і здорове життя, причетність до культури і науки, творча і суспільна активність, збереження довкілля та життя у гармонії з природою для багатьох людей були і залишаються або стають значимими цінностями, причому нерідко важливішими, ніж нарощення багатства.

Рівень доходу, досягнутий в країні (як і в родині) на теперішній час, не гарантує економічного процвітання у майбутньому. Проте якщо отриманий дохід достатньою мірою інвестується у людський розвиток, то й економічні показники в майбутньому будуть значно кращими, ніж нині. Відмітна особливість концепції людського розвитку полягає в положенні, згідно з яким людям не потрібен нескінченно високий дохід для забезпечення гідного рівня життя. Вищий дохід у цілому сприяє розширенню вибору людини, але цей вплив зменшується мірою збільшення доходу. Можна сказати, що діє принцип спадної корисності доходу для людського розвитку. Концепція людського розвитку пропонує такі способи оптимізації зв'язку між економічним зростанням та людським розвитком: по-перше, нарощення інвестицій в освіту, охорону здоров'я, професійну підготовку, що сприяє реалізації здібностей людей, їхній активній участі у виробництві та розподілі благ; по-друге, справедливий розподіл доходу та багатства, що забезпечує матеріальну основу розвитку людського потенціалу менш конкурентоспроможних груп населення; по-третє, досягнення ретельної збалансованості соціальних витрат, що дуже зміцнює економічну базу соціальної сфери суспільства; по-четверте, розширення можливостей людей здійснювати свій вибір у політичній, соціальній та економічній сферах, причому особливої уваги потребують ті групи населення, чії можливості були з різних причин обмеженими (наприклад, жінки).

Отже, концепція людського розвитку об'єднує вирішення питань виробництва та розподілу товарів і послуг з вирішенням питань формування та використання здібностей і можливостей людей, розглядаючи розвиток людських здібностей як кінцеву мету суспільного прогресу безвідносно до впливу їх на виробництво доходу. У фокусі концепції людського розвитку — людина, якнайповніше задоволення її потреб, усебічний розвиток її здібностей. Розвиток суспільства, з погляду цієї концепції, означає постійне розширення можливостей для задоволення не лише фізичних, а й духовних потреб людей.

Базовим принципом концепції людського розвитку є не постійне надання підтримки знедоленим людям, а забезпечення випереджувальних заходів із недопущення зубожіння, безробіття,

втрати здоров'я тощо шляхом стимулювання розвитку людей, підвищення їхньої ролі у суспільстві, розширення можливостей вибору способу життя, можливостей прийняття рішень щодо своєї долі, але водночас і посилення відповідальності за прийняте рішення та його виконання.

Таким чином, вибір орієнтованого на людський розвиток типу економічного зростання вимагає своєрідного перелому в поглядах на співвідношення економічного та соціального аспектів розвитку. У традиційному трактуванні соціальний аспект вважався похідним від економічного, людський розвиток – залишковим додатком до економічного, причому у традиціях переважно індустріального розуміння економічного добробуту та могутності. Але інформаційна революція вже відкрила новий, постіндустріальний образ економічної моделі побудови суспільства, в якому економічна могутність створюється та примножується переважно за рахунок творчої інноваційної праці – управління інформаційними потоками, створення високих технологій тощо. Це передбачає обов'язковою умовою високу трудову мотивацію та безперервний розвиток людей, а відповідно – постійне зростання людських потреб і цінностей та можливостей їх задовольняти.

У розвинутих країнах визнання продуктивної природи вкладень у людський розвиток має своїм наслідком збалансоване співвідношення економічної та соціальної складових суспільного прогресу, соціально орієнтовану економіку, високі темпи розвитку з «людським обличчям». Динамічний приріст валового внутрішнього продукту сам по собі вже не відображає високої якості розвитку, і саме тому міжнародні організації, зокрема ООН і Міжнародний банк реконструкції та розвитку, переконливо рекомендують використовувати індекс людського розвитку, в якому комбінуються соціальні й економічні параметри.

Людський розвиток може також трактуватися і щодо зростання здібностей людини, її здатності досягати поставленої мети. Формування та розвиток здібностей залежить від використання наявних економічних, соціальних і політичних можливостей, що надає соціальне і природне навколишнє середовище, від доступності необхідних ресурсів, а також від реалізації прав людини розпоряджатися альтернативними

«пакетами» товарів та послуг, що забезпечуються на основі власності та (або) шляхом обміну. Очевидно, що матеріальні ресурси є саме засобом, хоча і дуже важливим, людського розвитку, тоді як результат використання цих ресурсів, його віддзеркалення у сформованих людських здібностях є кінцевою метою. Трактування людського розвитку як процесу зростання людських здібностей обумовлює важливість ідеї “бідності за можливостями”, що поширює трактування бідності з традиційно використовованого низького рівня середньодушових доходів на відсутність чи обмеженість можливостей задоволення комплексу людських потреб, передусім ключових – в довгому і здоровому житті, знаннях, доступі до економічних ресурсів, необхідних для гідного рівня життя. Принциповим положенням концепції людського розвитку є не постійне надання нужденним верствам гуманітарної допомоги, а стимулювання розвитку цих людей, підвищення їх ролі в суспільстві, розширення можливостей вибору способу життя, можливостей прийняття рішень стосовно своєї долі, але водночас й посилення відповідальності за прийняте рішення та його виконання. Як процес зростання людських можливостей та розширення людської свободи людський розвиток має базуватися на участі кожного з них і приносити користь усім громадянам. Існує ще один дуже важливий напрям — консолідація суспільства, що є наріжним каменем формування соціального капіталу.

Соціальний капітал, на відміну від фізичного капіталу, який має кількісний вимір, та людського капіталу, що включає здібності та вміння людей, полягає у відносинах між людьми. Суспільство вважається консолідованим, якщо внутрішні зв'язки між окремими його елементами (соціальні групи, класи, окремі особи) значно сильніші, ніж ті, що поєднують їх із зовнішніми для цього суспільства структурами.

Принципові особливості концепції людського розвитку:

- акцентування уваги на активності людей як суб'єктів процесу власного розвитку;
- увага не лише до реальних або потенційних працівників, а й до всіх людей загалом, включаючи непрацездатних та економічно не активних;

- постійний моніторинг і аналіз реалізації можливостей людського розвитку, широкий горизонт аналізу;

- підхід до освіти як до процесу, що має самостійну цінність, як до важливої складової загальної культури людства, а не лише як до умови покращання продуктивних здібностей людей;

- визнання високої значущості невиробничої діяльності жінок, підтримання рівноправності жінок у суспільстві та підвищення їх статусу;

- надання пріоритетності тим секторам, що сприяють підвищенню якості життя, навіть якщо вони безпосередньо не впливають на виробництво доходу (житлове будівництво, охорона довкілля, санітарія тощо);

- підтримка самореалізації та розвитку індивіда не лише з боку економічних і фінансових інститутів, а й з боку неурядових, громадських організацій, закладів культури, церкви тощо.

Логікою концепції людського розвитку є розширення пропозиції товарів і послуг у результаті зростання їх виробництва, яке не може бути самоціллю, оскільки сприяння економічного зростання розширенню можливостей людини має непрямий і неоднозначний характер. Крім того, зростання виробництва і доходів сприяє розвитку людського потенціалу дедалі повільніше, тобто здатність матеріального збагачення розширювати можливості людей дає все меншу віддачу. Визначальною тезою концепції людського розвитку є положення про те, що люди не потребують нескінченно високого доходу для забезпечення достойного рівня життя. Більш високий дохід у цілому сприяє розширенню людського вибору, але цей вплив знижується зі збільшенням доходу згідно з теорією спадної корисності доходу.

Навпаки, витрати на освіту, зміцнення здоров'я, інші аспекти розвитку людей дають значний за обсягом, тривалий за часом та інтегральний за характером економічний і соціальний ефекти, причому економічна віддача нерідко значно перевищує віддачу від інвестицій у фізичний капітал. Отже, за логікою концепції людського розвитку саме люди стають епіцентром теорії розвитку, оскільки вони є водночас і головною метою суспільного розвитку, і найважливішим його чинником, й інструментом власного розвитку.

Концептуальний підхід до людського розвитку, розроблений на основі наукових теорій групою експертів ПРООН і вперше викладений у глобальній Доповіді про людський розвиток 1990 року, розглядає розвиток людського потенціалу як мету і критерій суспільного прогресу. При цьому людський розвиток може розглядатися і як чинник зростання продуктивності праці й національного доходу, однак це зростання має сенс лише у тому випадку, коли воно справді впливає на розширення можливостей людей. Людський розвиток можна розглядати з двох точок зору: як процес розширення людських можливостей (напрямок і швидкість руху) і як досягнутий рівень розвитку. Коли йдеться про розширення вибору, то мається на увазі, що фактично цей вибір стосується нескінченно великого кола проблем, які впливають на життя людей, і коло це історично та територіально змінюється.

Таким чином, обсяг валового національного продукту не може бути єдиним чи основним показником розвитку. Є потреба у виокремленні основних складових аспектів людського розвитку, що відповідають найнеобхіднішим, загальновизнаним цінностям на будь-якому етапі розвитку людства, відображаючи основоположні потреби, права й можливості одночасно.

Надзвичайно важливе значення має також участь у суспільному житті. Людина є передусім соціальною істотою, яка цінує участь у житті суспільства. Відчуття приналежності – важливий аспект соціального добробуту, що надає почуття наповненості життя змістом, значною мірою визначає і спосіб життя, і перспективи вирішення інших життєвих питань.

Політична, економічна, соціальна свобода, свобода пересування і вибору місця проживання, благополуччя в сімейному житті й особисте щастя, реалізація творчих здібностей, дотримання прав людини, повага з боку оточуючих і самоповага – це далеко не повний перелік прав, які високо цінуються людьми в усьому світі.

3.2 Розвиток людського потенціалу як мета суспільного прогресу

Центральним елементом концепції людського розвитку є людський потенціал. За змістом це поняття значно ширше, ніж людський капітал. Результати соціально-економічного розвитку у сучасних умовах визначаються рівнем і ступенем реалізації людського потенціалу країни. Людський потенціал розглядається як основна складова національного багатства і рушійна сила економічного зростання. Його складові наведені на рисунку 3.1.

Рисунок 3.1 – Складові людського потенціалу

Надзвичайно важливе значення має узгодженість у розвитку всіх названих компонентів людського потенціалу, їх взаємного впливу та зв'язків з економічною динамікою. В основі формування й реалізації людського потенціалу лежить діяльність населення, результативність якої, у свою чергу, визначається якістю компонентів людського потенціалу. Остання змінюється під впливом соціоструктурних та інституціональних чинників.

Розвиток людського потенціалу недосяжний без розширення можливостей вибору кола ймовірнісних сценаріїв самореалізації людини. Як уже зазначалося, людський розвиток передбачає турботу про людину, прагнення розширити можливості її вибору жити повноцінним життям в умовах свободи та поваги гідності.

Людський розвиток розглядається і як *процес* розширення людського вибору, і як досягнутий *рівень* добробуту людей. Говорячи про розширення вибору, мають на увазі, що фактично цей вибір стосується нескінченно великого кола проблем, які впливають на життя людей, до того ж коло це історично й територіально змінюється.

Політична, економічна, соціальна свободи, свобода пересування та вибору місця проживання, благополуччя в сімейному житті й особисте щастя, реалізація творчих здібностей, дотримання прав людини, повага з боку інших і самоповага — це далеко не повний перелік прав, які високо цінуються людьми в усьому світі. Проте забезпечення цих прав буде вкрай проблематичним, якщо не будуть реалізованими права на охорону здоров'я, отримання освіти, доступу до засобів існування.

Матеріальне становище істотно впливає на якість життя, визначаючи особливості праці й дозвілля, стан здоров'я, можливості здобуття освіти та зміни місця роботи чи роду діяльності. Проте високі матеріальні стандарти життя лише відкривають для індивіда можливості, але не забезпечують однозначно їх використання. Отож, рівень доходів та стан стратифікації населення за доходами самі по собі не є надійними та остаточними індикаторами соціальної результативності, оскільки репрезентують радше засіб людського розвитку, ніж його кінцеву мету й результати, які втілюються у розквіті здібностей-спроможностей індивідів. З погляду концепції

людського розвитку, значення мають не тільки і не стільки обсяг доходів, скільки спосіб їх одержання та справедливість їх розміру, адже процес розвитку має базуватися на участі кожного з членів суспільства і приносити користь усім рівною мірою. Принцип „розвиток через участь” визначає пріоритетність двох основних джерел засобів існування – участь у ринку праці через зайнятість та участь у соціальному страхуванні, що здатні забезпечити матеріальний добробут власними силами людини, і при цьому зробити її життя більш повноцінним та креативним. Ринок праці є найбільш демократичною системою організації трудових відносин, оскільки ґрунтується на економічній, а не примусовій мотивації до праці. Разом з тим ринок передбачає існування конкуренції, тобто боротьбу, змагання його учасників за найкращі, найвигідніші умови. У зв'язку з невідповідністю обсягів і структурних характеристик пропозиції робочої сили та попиту на неї, ринок праці завжди залишається потенційним джерелом напруження. Тому при дослідженні ринку праці в контексті людського розвитку на особливу увагу заслуговують такі його параметри, як свобода та рівність, оскільки сама ідея людського розвитку передбачає забезпечення рівних прав і доступу до економічних ресурсів, політичних прав та соціальних послуг незалежно від соціального походження, етнічної чи расової належності, віку, статі тощо.

Як кінцева мета суспільного прогресу та найважливіший чинник економічного зростання людський розвиток суттєво впливає і на інші аспекти суспільного життя. Одним з його суттєвих наслідків є зменшення народжуваності в результаті довгострокового ефекту зміцнення здоров'я та зменшення смертності (передусім дитячої), суттєвого впливу підвищення освітнього рівня жінок, низки інших причин. Велике значення має протистояння цілей людського розвитку нестримній гонитві за збільшенням прибутків, сприяння становленню виваженого ставлення до природи, збереженню та відтворенню довкілля. Людський розвиток, що має за мету забезпечення гідного життя для всіх людей, сприяє подоланню бідності, становленню й розвитку демократії, збереженню соціальної та політичної стабільності в суспільстві. Завдання людського розвитку, об'єднуючи зусилля різних країн, стають важливим чинником

обмеження військових витрат і зменшення небезпеки військових конфліктів.

Питання до теми 3

1 Що спільного і відмінного у концепціях людського розвитку та людського капіталу?

2 Яке значення матеріального багатства у людському розвитку?

3 Сформулюйте базовий принцип концепції людського розвитку.

4 Як у концепції людський розвиток пов'язується з економічним зростанням?

5 Прокоментуйте основні елементи концепції людського розвитку.

6 Якими способами ПРООН поширює у світі ідеї та практику людського розвитку?

Тести до теми 3

Q1 Концепція людського розвитку визначає що виробництво існує:

V1 заради надання робочих місць;

V2 заради отримання прибутку;

V3 заради розвитку людей.

Q2 На чому ґрунтується гуманітарна, філософська концепція людського розвитку:

V1 на статистичних показниках;

V2 на історико-логічних показниках;

V3 на соціально-економічних показниках?

Q3 Яким показником у всьому світі вважається індекс людського розвитку:

V1 інтегральним показником прибутку;

V2 інтегральним показником соціально-економічного ефекту;

V3 інтегральним показником стану соціально-економічного розвитку країни?

Q4 Коли з'явилася концепція людського розвитку (розвитку людського потенціалу):

V1 останнє десятиріччя XX століття;

V2 останнє десятиріччя XIII століття;

V3 останнє десятиріччя XXI століття?

Q5 Теорія людського капіталу стала тим підґрунтям, яке створило надійну економічну основу для:

V1 швидкого й логічного поширення у світі ідей культурного розвитку;

V2 швидкого й логічного поширення у світі ідей економічного розвитку;

V3 швидкого й логічного поширення у світі ідей людського розвитку.

Q6 Що виступає метою в концепції людського розвитку:

V1 високорозвинута благополучна країна;

V2 високорозвинута благополучна людина;

V3 високорозвинута економічна система?

Q7 Хто на думку фізіократа Ф. Кене, створює чистий продукт:

V1 землекоп;

V2 землероб;

V3 слюсар?

Q8 Коли був вперше викладений концептуальний підхід у всесвітній доповіді про розвиток людини:

V1 у 2000 році;

V2 у 1980 році;

V3 у 1990 році?

Q9 Як в концепції ПРООН розглядається людський розвиток:

V1 як *процес* розширення людського права;

V2 як *процес* розширення людських можливостей;

V3 як *процес* розширення людського вибору?

Тематика індивідуальних навчально-дослідних завдань

1 Соціально-економічна складова сталого розвитку суспільства.

2 Актуальність соціокультурного розвитку у сучасній Україні.

3 Значення людського потенціалу для розвитку суспільства.

Список літератури

- 1 Грішнова О. А. Людський розвиток: Навч. посібник. – КНЕУ, 2006. – 308 с.
- 2 Леоненко П. М. Людський розвиток // Економічна енциклопедія Редкол. С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. — К.: Видавничий центр «Академія», 2001. — Т. 2. – С. 218—220.
- 3 Людський розвиток регіонів України: методика оцінки і сучасний стан / Лібанова Е. М., Власенко Н. С., Власюк О. С. та ін. – К., 2002. — 110 с.
- 4 Основы изучения человеческого развития: Учебник / Под ред. Н. Б. Баркалова, С. Ф. Иванова. — М.: Права человека, 1998. — 168 с.
- 5 Человеческое развитие: новое измерение социально-экономического прогресса: Учеб. пособие / Под ред. В. П. Колесова, Т. Маккинли. — М.: Права человека, 2000. — 464 с.
- 6 Україна: звіт з людського розвитку 2003. Сила децентралізації. ПРООН. – К., 2003. – 280 с.
- 7 Україна. Цілі розвитку тисячоліття. — К.: Міністерство економіки та з питань європейської інтеграції України, 2003. — 24 с.

Тема 4. ІНДЕКС ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ

План

- 4.1 Методичні підходи щодо індексів людського розвитку
- 4.2 Методика розрахунку індексу людського розвитку та його складових
- 4.3 Показники людського розвитку в Україні

4.1 Методичні підходи щодо індексів людського розвитку

Концепція людського розвитку як процесу зростання людських можливостей охоплює всю багатомірність людського життя. Проте для її практичного використання і втілення у

практику державного управління потрібні певні конкретні показники, індикатори, орієнтири, які адекватно відображали б динаміку цих можливостей.

Оскільки концепція створювалася ПРООН саме для завдань втілення пріоритетів людського розвитку у всесвітньому масштабі, було розроблено спеціальний інтегральний показник, який одержав назву індексу людського розвитку (human development index – HDI). Статистичні додатки з ранжуванням країн за величиною HDI є обов'язковою складовою усіх глобальних доповідей про людський розвиток. В ідеалі індекс людського розвитку має включати інформацію про всі аспекти людського життя.

Однак чим складніший та інформативніший показник, тим проблематичніше зібрати повні вихідні дані для його розрахунку за всіма країнами світу. У зв'язку з цим методологія розрахунку індексу людського розвитку ПРООН ґрунтується на мінімальному наборі показників, за якими можна зібрати доступні і зіставні дані по всіх країнах світу. Кожен з них призначений кількісно відобразити один з ключових аспектів (вимірів) людського розвитку.

Як уже зазначалося, до основоположних можливостей людини відносять три складові: довге й здорове життя, знання, гідний рівень життя. В основі виділення саме цих аспектів лежить принцип безумовності вибору, згідно з яким кожна людина, маючи можливість вибрати, безумовно надасть перевагу тривалішому життю, вищому рівню освіти і більшому матеріальному статусу.

Разом з тим зрозуміло, що фактично людина обирає не просто довге життя, вищий рівень освіти і більший дохід, а й усі ті блага і переваги, що з цим пов'язані. Наприклад, збільшення тривалості життя передбачає розширення можливостей скористатися перевагами освіти, високого рівня життя, подовження активного періоду життя тощо.

Вищий рівень освіти означає ширші можливості самореалізації, цікавішу роботу, вищий соціальний статус, більші доходи. Належний рівень матеріального добробуту створює передумови для набуття знань, піклування про власне здоров'я,

повноправної та багатогранної участі в житті суспільства та істотного, значущого особистого внеску в це життя.

Таким чином, три вищеназвані виміри людського розвитку відображають значно ширший спектр людських можливостей, ніж це здається з першого погляду. Водночас багато важливих вимірів людського розвитку, щодо яких також діє принцип безумовності вибору, не входять до запропонованої моделі індексу людського розвитку. Такими вимірами є, наприклад, свобода, участь у житті суспільства, рівноправ'я і багато інших важливих для людей аспектів життя. Концепція людського розвитку ці виміри не ігнорує, однак з причин проблематичності їх оцінювання в різних країнах світу, вони не включені до розрахунку індексу людського розвитку, а розглядаються окремо від основної моделі як її важливе доповнення.

Для кількісної оцінки можливості прожити довге й здорове життя використовується показник очікуваної тривалості життя при народженні. Це один з найважливіших та найпоширеніших показників міжнародної статистики, він розраховується практично по всіх країнах.

Середня очікувана тривалість життя при народженні характеризує довголіття гіпотетичного новонародженого, якщо б йому довелося прожити все життя за збереження повікової інтенсивності смертності року, в якому він народився. Це узагальнюючий показник інтенсивності смертності в країні, який миттєво реагує на будь-які події, що викликають зміни у смертності.

Знання оцінюються за рівнем письменності дорослого населення та сукупним валовим коефіцієнтом охоплення навчанням певних вікових груп населення.

Сукупний валовий коефіцієнт охоплення навчанням розраховується як відношення загальної чисельності осіб, які навчаються на всіх рівнях (від початкової школи до післядипломної освіти) впродовж даного року до загальної чисельності населення певного віку (зазвичай береться населення віком від 5 до 24 років, залежно від особливостей освітньої системи в країні).

Матеріальний рівень життя при розрахунку HDI характеризується величиною скоригованого реального ВВП

(тобто розрахованого за паритетом купівельної спроможності національної валюти) на душу населення. ПРООН постійно підкреслює, що матеріальний стандарт життя (або персональне багатство) лише відкриває для людини можливості, однак не визначає використання цих можливостей. Тобто це засіб, що розширює можливості вибору, але не сам вибір. В цьому випадку більше ніж стосовно інших вимірів людського розвитку, вибір числового показника визначався наявністю зручних і порівняних статистичних даних практично для всіх країн, а не обґрунтованістю його як міри людського розвитку.

Обчисленню HDI передуює розрахунок відповідних індексів за кожним індикатором та кожною складовою.

4.2 Методика розрахунку індексу людського розвитку та його складових

Індекси людського розвитку (ІРЛ) визначаються з використанням прийнятих за стандарт максимальної і мінімальної величин показників за загальною формулою:

$$\text{Індекс показника} = \frac{\text{фактичне значення} - \text{мінімальне значення}}{\text{максимальне значення} - \text{мінімальне значення}}. \quad (4.1)$$

Перелічені індикатори визначаються різними одиницями вимірювання (роками, відсотками, доларами), змінюються вони нерівномірно та нерідко різноспрямовано. Тому для побудови загального індексу людського розвитку потрібне нормування цих індикаторів, тобто приведення їх до однієї одиниці вимірювання, для чого розраховуються часткові індекси людського розвитку: тривалості життя, рівня освіченості, скоригованого реального ВВП.

Оскільки базові можливості (харчування, одяг, житло, здоров'я, освіта) виявляються задоволеними, починаючи з певного рівня доходу, і надалі вступає в дію теорія спадної корисності доходів, досягнення належного рівня людського розвитку не потребує необмеженого доходу. Тому при

обчисленні індексу доходу використовуються десяткові логарифми значень відповідних показників.

Індекс тривалості життя I_{life} обчислюється за формулою

$$I_{life} = \frac{X_i - X_{min}}{X_{max} - X_{min}}, \quad (4.2)$$

де X_i — очікувана тривалість життя при народженні населення i -тої території;

X_{max} — максимальне значення показника (прийняте на рівні 85 років);

X_{min} — мінімальне значення показника (прийняте на рівні 25 років).

Виміром довголіття обрано показник середньої очікуваної тривалості життя при народженні. Середня очікувана тривалість життя при народженні характеризує середній показник тривалості життя щодо новонароджених у даному році за умови, якщо впродовж усього їхнього життя рівень смертності в кожному віці буде таким самим, яким він був у рік їх народження. Іншими словами, середня очікувана тривалість життя при народженні характеризує довголіття гіпотетичного новонародженого, якщо б йому довелося прожити все життя в умовах даної інтенсивності смертності. Це показник поточного процесу — інтенсивності смертності в країні. Він миттєво реагує на будь-які події, що викликають зміни у смертності, наприклад, стихійні лиха або війни. Реально за рахунок зростання якості життя новонароджений у певному році в середньому проживе більше, ніж за розрахунком середньої очікуваної тривалості життя.

Індекс тривалості життя розраховується для того, щоб знормувати показник середньої очікуваної тривалості життя при народженні. Чим ближчий цей індекс до одиниці, тим ближче країна до досягнення середньої очікуваної тривалості життя населення із значенням 85 років, яка поки що для населення будь-якої країни залишається мрією.

Індекс рівня освіченості I_{educ} обчислюється за формулою:

$$I_{educ} = \frac{(2 \times I_{adult} + I_{child})}{3}, \quad (4.3)$$

де I_{adult} — індекс грамотності дорослого населення;

I_{child} — індекс сукупної частки учнів у загальній чисельності населення відповідного віку.

Складові цього індексу I_{adult} та I_{child} обчислюються за такою самою формулою, що й очікувана тривалість життя при народженні (4.2). При цьому X_i означає частку грамотних серед дорослого населення i -ї території у відсотках (для розрахунку X_{adult}) і сукупну частку учнів у відсотках (для розрахунку X_{child}); максимум і мінімум в обох випадках також фіксовані: за максимум прийнято 100 %, за мінімум — 0,1 %. Реально в деяких країнах сукупна частка учнів перевищує 100 %, оскільки для її розрахунку співвідноситься загальна чисельність людей, які розпочали навчання на всіх рівнях освіти (в тому числі іноземних громадян, які навчаються у цій країні, а також людей віком понад 25 років) до загальної чисельності населення віком від 5 до 24 років. Однак для розрахунку ІЛР максимальний I_{child} береться на рівні одиниці.

Життєва інтерпретація цих індексів нескладна: чим ближчі вони до одиниці, тим ближча ця країна до повної грамотності та цілковитого охоплення навчанням молоді. На практиці розрахувати I_{adult} та I_{child} означає перевести відсотковий вираз в індексний. Наприклад, рівень грамотності дорослого населення 99,6 % означає, що I_{adult} дорівнює 0,996, а рівень охоплення навчанням 84,5 % означає, що I_{child} дорівнює 0,845.

Індекс скоригованого реального ВВП на душу населення I_{inc} обчислюється за формулою

$$I_{inc} = \frac{\lg x_i - \lg x_{min}}{\lg x_{max} - \lg x_{min}}, \quad (4.4)$$

де X_i — скоригований реальний ВВП на душу населення i -ї країни;

$X_{\max}$ — максимальне значення показника, прийняте на рівні 40000 дол. США на рік на особу (за паритетом купівельної спроможності);

$X_{\min}$ — мінімальне значення показника, прийняте на рівні 100 дол. США на рік на особу (за паритетом купівельної спроможності).

Реально в деяких країнах X_i перевищує 40000 дол. США на рік на особу (наприклад, у 2002 р. у Люксембурзі — 61190 дол.), однак для розрахунку ІЛР максимальний X_i береться на рівні 40000 дол., що відповідає положенню концепції людського розвитку про те, що людині не потрібен нескінченно високий дохід для забезпечення розвитку, а максимальний наближається до $I_{inc} = 1$.

Показник ІЛР для кожної країни свідчить про те, скільки ще належить зробити цій країні для досягнення певних цілей: середньої тривалості життя 85 років, повної грамотності населення і суцільного охоплення навчанням молоді та рівня середньорічних доходів на душу населення у розмірі 40000 доларів за паритетом купівельної спроможності (ПКС) національної валюти. Ці цілі тим ближчі, чим ближчим є значення ІЛР до одиниці.

HDI та індекси його складових є коефіцієнтами, значення яких змінюються у межах від нуля до одиниці. При обчисленні індексів складових результати розрахунків округляють до сотих (два знаки після коми), HDI – до тисячних (три знаки після коми). Відповідно до величини HDI країни поділяються на три групи: з високим рівнем людського розвитку (0,800 і більше); із середнім рівнем людського розвитку (0,500 – 0,799); з низьким рівнем людського розвитку (менше 0,500). Для більш повного уявлення про стан та динаміку людського розвитку використовують також інші узагальнюючі індекси, зокрема індекс бідності для країн, що розвиваються (HPI-1), та індекс бідності для вибраних країн ОЕСР (HPI-2), індекс розвитку з урахуванням гендерного чинника (GDI), рівень гендерних повноважень (GEM). Ці індекси розраховують за тими самими складовими, що й HDI, із залученням специфічних показників і методичних прийомів, які більш адекватно відбивають сутність кожного явища. Індекси

бідності дають можливість точніше виявити проблеми людського розвитку у групах країн, які перебувають на протилежних полюсах добробуту: низькодохідних країн, що розвиваються, та високодохідних країн ОЕСР. Можливості довгого й здорового життя в індексі людської бідності віддзеркалює ймовірність для новонароджених не дожити до віку 40 років для країн, що розвиваються, і до 60 років – для країн ОЕСР (тобто йдеться про загрозу передчасної смерті). Знання в обох цих індексах подані ступенем ізоляції від світу читання та спілкування: для країн, що розвиваються, – часткою неписьменних серед дорослого населення, для країн ОЕСР – часткою осіб, яким бракує навичок функціональної писемності серед населення віком 16–65 років.

Система числових показників вимірювання рівня людського розвитку, яка використовується ПРООН для більшості країн світу, поки що ще не зовсім досконала, у зв'язку з чим вона не лише постійно вдосконалюється, але й постійно підлягає критиці. Проте вона чітко обґрунтована теоретично та обумовлена наявністю статистичних даних, порівнянних практично для всіх країн.

4.3 Показники людського розвитку в Україні

Першим кроком адаптації глобальних ідей вимірювання людського розвитку до конкретних умов України стала розробка методики побудови індексів регіонального людського розвитку для порівнянь між основними територіальними одиницями, визначеними ст. 133 Конституції України (АР Крим, 24 області, м. Київ та м. Севастополь). Зазначена методика затверджена спільним наказом Президії Національної академії наук України та колегії Державного комітету статистики України (№76/182 від 14.03/05.04 2001 р.) і впроваджена у практику роботи органів державної статистики. На основі цієї методики Держкомстат України веде розрахунки індексів регіонального людського розвитку на щорічній основі (динаміка з 1999 р.), які публікуються у відповідному тематичному збірнику.

Методика вимірювання людського розвитку регіонів України спирається на ідеї та принципи, сформульовані фахівцями ООН.

Протягом всього періоду спостереження Україна перебувала у групі країн із середнім рівнем людського розвитку. Найвище значення індексу розвитку людського потенціалу (0,799) спостерігалось у 1990 р.; із початком суспільних трансформацій перехідного періоду після розпаду СРСР цей показник істотно знизився (до 0,747 у 1995 р.).

Аналогічні тенденції щодо погіршення основних складових індексу людського розвитку спостерігалися й на всьому постсоціалістичному просторі. Проте більшості країн Центральної та Східної Європи після економічної кризи на початку перехідного періоду вже до 2000 р. вдалося не лише відновити, а й суттєво покращити значення індексу розвитку людського потенціалу. Нині всі вони входять до групи країн з високим рівнем розвитку; найвищий результат мають Словенія (0,929 і 29 місце), Чеська Республіка (відповідно 0,903 і 36 місце), Естонія (0,883 і 40 місце), Польща (0,880 і 41 місце в рейтингу), Словаччина (0,880 і 42 місце), Угорщина (0,879 і 43 місце в рейтингу). Інші країни Балтії, що раніше входили до складу СРСР, – Литва та Латвія – посідають, відповідно, 46 і 48 місця у світовому рейтингу людського розвитку.

Україна, яка у 1990 р. впритул наближалася до групи країн з високим рівнем розвитку, за підсумками 2004 р. посіла лише 77 місце в глобальному рейтингу з *HDI* 0,774. Нині наша країна поступається за рівнем людського розвитку не лише країнам ОЕСР, Центральної та Східної Європи, Російській Федерації та Білорусі, а й багатьом країнам Латинської Америки та Карибів (Аргентині, Чилі, Уругваю, Кубі, Мексиці, Панамі, Бразилії, Колумбії, Венесуелі, деяким іншим) Арабським країнам (Кувейту, Бахреїну, Катару, ОАЕ, Оману, Лівії, Саудівській Аравії).

Найбільший негативний вплив на величину *HDI* в Україні чинить складова, яка характеризує можливість прожити довге й здорове життя. Очікувана тривалість життя при народженні 66,1 року – це 113 місце зі 177 країн, що беруть участь у рейтингу (тобто 64 місце знизу). При цьому все більша кількість країн перетинають 80-річну позначку в тривалості життя; найвищі досягнення мають Японія (82,2 роки), Гонконг (81,8 року), Ісландія (80,9 року), Швейцарія (80,7 року), Австралія

(80,5 року). Жодна європейська країна не має значення цього показника менше 71 року. Виняток становлять лише Україна та ще три країни СНД: Білорусь (68,2 року), Молдова (68,1 року) та Російська Федерація (65,2 року).

Очікувана тривалість життя в Україні є дуже низькою і, на превеликий жаль, цей показник не демонструє тенденції до зростання. За даними смертності Держкомстату України показник очікуваної тривалості життя в останні 15 років балансує в межах 67–69 років [4]. Це свідчить про те, що в Україні дійсно критична ситуація із передчасною смертністю.

Індекс освіти (0,94) має найвище значення з усіх складових *HDI* України. Завдячувати цьому слід передусім дуже високому рівню писемності дорослого (15 років і старше) населення – 99,4 %. Водночас необхідно зауважити, що для багатьох розвинутих країн, які досягли повного охоплення населення освітою першого ступеня і вже не ведуть статистики грамотності, рівень писемності дорослого населення при обчисленні *HDI* приймають за 99,0 % (тому й ранги за цим показником не визначаються). Проте не можна заспокоюватися тим, що Україна вже майже досягла максимально можливого значення цього показника. Грамотність передбачає, що людина може свідомо прочитати й написати короткий простий текст, що стосується повсякденного життя.

За сукупним валовим коефіцієнтом охоплення навчанням (85,1 %) Україна посідає 43 місце у світі, випереджаючи багато країн, які входять до групи високого розвитку, зокрема деякі європейські країни (Кіпр, Чеську Республіку, Мальту, Словаччину, Хорватію, Болгарію, Румунію, Боснію та Герцеговину, Македонію, Албанію). Проте у більшості розвинутих країн рівень охоплення навчанням наближається, а в деяких (Австралії, Данії, Норвегії, Фінляндії) досягає або навіть перевищує еталонне стовідсоткове значення. Останній факт свідчить про те, що в цих країнах охоплені навчанням не лише молоді люди, а й особи більш старшого віку, а також про те, що ці країни стали “навчальними центрами” для громадян інших країн. Отже, Україні потрібно докласти ще багато зусиль для досягнення загальноєвропейського рівня освіченості населення.

Показник ВВП України у 6394 дол. США на одну особу

визначає 85 місце у світовому рейтингу рівня життя, тобто ця складова також є проблемною для нашої країни. Середньодушовий показник економічного добробуту населення України у 5–6 разів відстає від аналогічних показників розвинутих країн і є чи не найнижчим у Європі. Нижчі показники мають лише Албанія (4978 дол. США за ПКС) та Молдова (1729 дол. США за ПКС).

Питання до теми 4

1 Які основні виміри застосовуються для розрахунку індексу людського розвитку?

2 Чому, на вашу думку, середня очікувана тривалість життя при народженні вибрана показником, що відображає можливості людей прожити довге й здорове життя?

3 Поясніть, як розраховуються і що означають часткові індекси людського розвитку, які характеризують освіченість.

4 Чому показник ВВП на душу населення неадекватно відображає можливості людей мати доступ до засобів існування, що забезпечують гідний рівень життя? І чому тоді він усе ж таки використовується? Обміркуйте, які показники могли б краще відображати ці можливості.

Тести до теми 4

Q1 Як розглядається людський розвиток:

V1 як процес розширення людської свободи;

V2 як процес розширення людського розвитку;

V3 як процес розширення людського вибору?

Q2 Які групи потреб людини залишаються на будь-якому етапі розвитку людства:

V1 прожити довге й здорове життя, мати доступ до засобів існування, що забезпечують гідний рівень життя;

V2 набувати, розширювати й оновлювати знання;

V3 всі відповіді правильні?

Q3 Чому сприяє людський розвиток:

V1 подоланню бідності, становленню й розвитку демократії;

V2 збереженню соціальної та політичної стабільності в суспільстві;

V3 всі відповіді правильні?

Q4 Яким важливим чинником стають завдання людського розвитку:

V1 обмеження військових витрат і зменшення небезпеки військових конфліктів;

V2 обмеження експлуатаційних витрат і зменшення небезпеки соціальних конфліктів;

V3 обмеження маржинальних витрат?

Q5 Якими є складові індексу людського розвитку

V1 індекс доходу;

V2 індекс освіти;

V3 індекс тривалості життя;

V4 усі відповіді правильні?

Q6 Яку величину складає індекс людського розвитку України:

V1 між 1 і 2;

V2 між 2 і 3;

V3 між 3 і 4;

V4 усі відповіді неправильні?

Список літератури

1 Грішнова О. А. Людський розвиток: Навч. посібник. – КНЕУ, 2006. – 308 с.

2 Леоненко П. М. Людський розвиток // Економічна енциклопедія; Редкол. С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. — К.: Видавничий центр «Академія», 2001. — Т.2. – С. 218—220.

3 Людський розвиток регіонів України: методика оцінки і сучасний стан / Е. М. Лібанова, Н. С. Власенко, О. С. Власюк та ін. – К., 2002. — 110 с.

4 Основы изучения человеческого развития: Учебник / Под ред. Н. Б. Баркалова, С. Ф. Иванова— М.: Права человека, 1998. — 168 с.

5 Человеческое развитие: новое измерение социально-экономического прогресса: Учеб. пособие / Под ред.

В. П. Колесова и Т. Маккинли. — М.: Права человека, 2000. — 464 с.

6 Україна: звіт з людського розвитку 2003. Сила децентралізації. ПРООН. — К., 2003. — 280 с.

7 Україна. Цілі розвитку тисячоліття. — К.: Міністерство економіки з питань європейської інтеграції України, 2003. — 24 с.

Тема 5. ЗДОРОВ'Я І ТРИВАЛІСТЬ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ В КОНТЕКСТІ ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ

План

5.1 Здоров'я та довголіття як основний аспект людського розвитку.

5.2 Поняття «здоров'я» і роль системи охорони здоров'я у формуванні рівня здоров'я населення.

5.1 Здоров'я і довголіття як основний аспект людського розвитку

У системі цінностей, якими дорожить будь-яка цивілізована нація, особливе місце посідає здоров'я. Як з погляду формування окремої людської біографії, так і на рівні розвитку суспільства важко знайти інший феномен, якому здоров'я поступалося б за своєю роллю, глибинним внутрішнім значенням і впливом на різні сторони життєдіяльності. З-поміж інших властивостей-спроможностей індивіда здоров'я вирізняється тим, що воно не лише є найвищою індивідуальною цінністю, а й значною мірою визначає розвиток і реалізацію всього комплексу інших властивостей-здібностей людей і становить першооснову для покращення, видозміни, вдосконалення цих різноманітних якісних характеристик людини. Стан здоров'я та довголіття населення — одна з найважливіших характеристик людського розвитку. Звичайно, одного фізичного довголіття недостатньо для всебічного розвитку людини. Проте довге та здорове життя відкриває для нього значно більші можливості. Взагалі, право на

життя — первинне, основоположне право людини, а фізичне та психічне здоров'я — необхідні передумови його реалізації.

Специфіка феномена здоров'я як складової людського розвитку полягає і в тому, що його водночас можна розглядати як безцінний, універсальний та незамінний засіб для досягнення всього розмаїття життєвих цілей індивіда, найнеобхіднішу умову для повноцінного розвитку людини, виконання нею своїх численних функцій-ролей як пов'язаних з трудовою діяльністю, так і з реалізацією найголовнішого людського призначення — батьківства чи материнства.

Саме в роки кардинальних успіхів у боротьбі зі смертністю виникла концепція людського розвитку. Здоров'я та довголіття — не лише наслідок, а й найважливіші передумови розвитку людського потенціалу. Наявність двосторонніх зв'язків можна сформулювати таким чином.

- з одного боку, збільшення тривалості життя, покращення здоров'я є *наслідком* індустріального розвитку; прогресу науки (зокрема медицини); підвищення гігієнічної культури населення та освітнього рівня взагалі; ліквідації апріорної, зовнішньої нерівності;

- з іншого боку, — *необхідною умовою* трудової реалізації, підвищення ефективності праці, прогресу економіки; підвищення рівня освіти, прогресу науки взагалі (здатність до навчання, зв'язки між поколіннями, накопичення знань); початкової рівності людей узагалі та рівності чоловіків і жінок зокрема; реального права вибору.

Здоров'я і довголіття як результат людського розвитку ілюструє огляд історії смертності людини. З погляду демографії, людську історію можна розглядати як історію боротьби з передчасною смертністю. Протягом багатьох тисячоліть на Землі панував традиційний тип смертності. Тривалість життя звичайно не перевищувала 30, рідше 35 років. У роки екстраординарних підвищень смертності, а такі траплялися періодично, тривалість життя падала надзвичайно низько. Підвищення смертності було пов'язано з епідеміями особливо загрозливих інфекційних хвороб (холера, чума, віспа тощо) та голодом, а також з воєнними подіями. «Нормальний» рівень смертності також визначався в основному інфекційними хворобами та іншими гострими,

породженими зовнішніми умовами захворюваннями і нещасними випадками. Більше половини дітей помирало, не доживши до дорослого віку.

Традиційний тип смертності в Західній Європі існував до середини XVIII ст. Саме тоді в передових країнах Європи почалось інтенсивне зниження смертності. Передусім значно скоротились екстраординарні підвищення смертності. Розвиток виробництва призвів до створення товарних запасів зерна, а розвиток мережі доріг і водного транспорту — до можливості доставки продовольства на великі відстані, в результаті неврожай перестав бути безумовною причиною голоду.

Ослабла загроза епідемій. Завдяки розвитку медичної науки населення освоїло елементарні гігієнічні, карантинні заходи. Існує й гіпотеза, що активне сільськогосподарське освоєння вільних земель призвело до скорочення чисельності гризунів — основних носіїв чуми. Згодом з'явилися профілактичні щеплення.

Саме здоров'я населення – постійна основа його економічної продуктивності, те підґрунтя, на якому формується почуття персонального благополуччя кожного члена суспільства. Збільшення можливостей людини у царині збереження і покращення здоров'я, нехай і не миттєво, однак неодмінно обертається суспільними надбаннями, у тому числі й суто економічного характеру, оскільки забезпечує більш повне використання багатогранних творчих можливостей людини, подовження періоду активної працездатності у житті індивідів, сприяє підвищенню інтенсивності трудової діяльності, власне „волі до життя і праці”, стимулює розквіт економічно значущих якісних характеристик населення.

5.2 Поняття «здоров'я» і роль системи охорони здоров'я у формуванні рівня здоров'я населення

Згідно із загальноприйнятим визначенням ВООЗ, здоров'я – це стан повного фізичного, психічного та соціального добробуту, а не лише відсутність фізичних вад і захворювань [5].

Визначення поняття здоров'я, що є сьогодні, з різним ступенем повноти і деталізації розкривають медико-біологічну та соціальну сутність і значущість здоров'я, відображають

прагнення кількісно та якісно оцінити здоров'я на основі певних статистичних критеріїв. Індикатором стану здоров'я, на думку відомого вітчизняного вченого соціал-гігієніста С.А. Томіліна, виступає здатність організмів до відтворення біологічних функцій, що, у свою чергу, визначає ступінь розвитку та реалізації ряду інших функціональних здібностей-спроможностей населення. Визначення специфіки здоров'я як складової і критерію людського розвитку передбачає наголошення на тому, що здоров'я надає можливість для активної необмеженої життєдіяльності, повноцінного гармонійного розвитку людини, відзначається взаємодією з продуктивною у соціальному та економічному плані діяльністю і водночас виступає критерієм повноти, рівноцінності і соціальної результативності тих можливостей, прав та свобод, які надає суспільство своїм членам в економічній, політичній та інших сферах суспільного життя. Визначення і дослідження здоров'я населення у контексті людського розвитку орієнтує на пошук суттєвих ознак здоров'я у процесах функціонування населення у соціально-економічному житті, на „процесуальне” сприйняття здоров'я як активного процесу життєдіяльності, що характеризується відтворенням потреб і здібностей людини. Теоретичною основою формування визначення здоров'я через його органічний зв'язок із життєдіяльністю можна вважати концепцію людських потреб і методологічний принцип єдності якості населення і його життєдіяльності, що впливає з діяльнісного підходу. Аналіз сутності феномена здоров'я з таких позицій дає розуміння того, що здоров'я (чи нездоров'я) має функціональний характер і невіддільне як від чинників життєдіяльності людей, так і від індивідуальних дій – зусиль зі збереження і покращення здоров'я, способу життя, культури здоров'я і здоров'язбережувальної поведінки індивідів.

До соціально-економічних чинників, що впливають на стан здоров'я населення країни, належать такі: екологічні умови, соціальне розшарування населення, рівень освіти, бідність, безробіття, важкі та шкідливі умови праці, соціальна незахищеність громадян, проблеми у сім'ї, вживання алкогольних напоїв, тютюну, наркотичних речовин, низька фізична активність

тощо. На рисунку 5.1 та в таблиці 5.1 наведено зміну чисельності населення країни по областях за період з 2013 по 2015 роки.

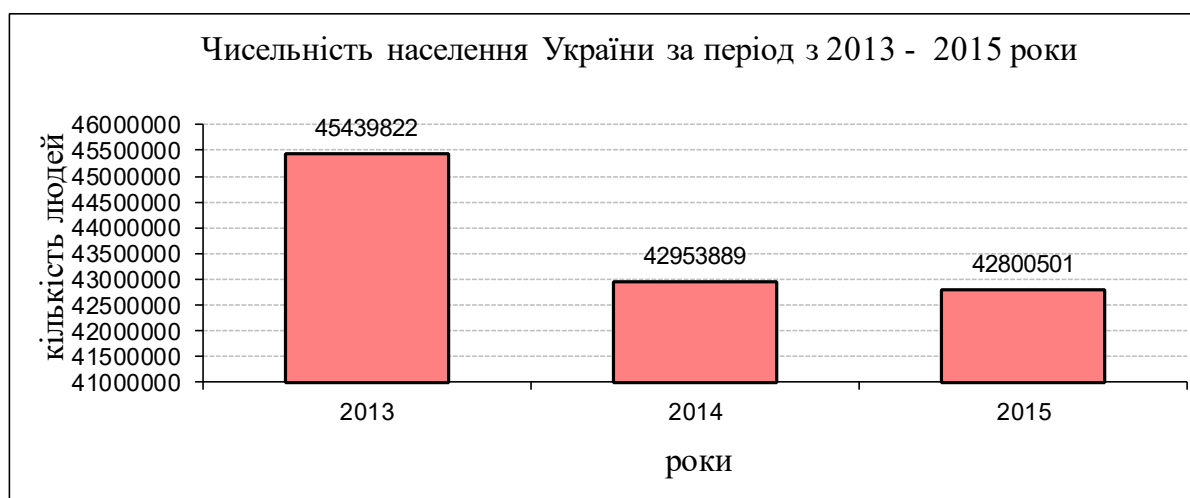

Рисунок 5.1 – Динаміка чисельності населення України

Таблиця 5.1 – Чисельність населення по областях України за період з 2013 по 2015 роки

Область	Наявна чисельність (люд.)		
	2013	2014	2015
1	2	3	4
Вінницька	1619253	1611306	1605107
Волинська	1041316	1042992	1043013
Дніпропетровська	3293834	3278333	3260544
Донецька ²	4346727	4304891	4272176
Житомирська	1263358	1256633	1250401
Закарпатська	1256908	1259691	1259293
Запорізька	1776958	1766931	1756771
Івано-Франківська	1382362	1382647	1382721
Київська	1725121	1729312	1731751
Кіровоградська	988187	981224	975739
Луганська ²	2240786	2225158	2208558
Львівська	2539153	2538377	2535358
Миколаївська	1168860	1164878	1160387
Одеська	2396266	2396900	2390550
Полтавська	1459015	1449786	1441781
Рівненська	1158614	1161207	1162146
Сумська	1133904	1124382	1116194

Продовження таблиці 5.1

1	2	3	4
Тернопільська	1073721	1070272	1067025

Харківська	2737836	2732584	2721161
Херсонська	1073223	1068257	1064460
Хмельницька	1307799	1302099	1296930
Черкаська	1260743	1252851	1246166
Чернівецька	908545	910035	909825
Чернігівська	1067872	1056822	1048622

Аналізуючи ефективність функціонування системи охорони здоров'я, варто виходити з адекватності цієї системи усталеному типу захворюваності та смертності і її здатності підтримувати певний рівень здоров'я населення. Показниками ефективності системи охорони здоров'я в даному разі будуть загально визнані індикатори захворюваності та смертності (показники дитячої смертності, загальної смертності і захворюваності, очікуваної тривалості життя та ін.).

Для подолання несприятливих медико-демографічних тенденцій в Україні необхідне розроблення відповідного плану дій, що базується на чіткому розумінні пріоритетів і резервів у справі збереження здоров'я людей і подовження їхнього життя в сучасних умовах. Високі рівні захворюваності та смертності – поряд із загальними соціально-економічними та екологічними проблемами, поширеністю шкідливих звичок та нехтуванням вимогами здорового способу життя – відображують наявні негаразди у системі первинної та вторинної медичної допомоги.

Передбачається, що у перспективі основним завданням охорони здоров'я стане допомога здоровим людям у підтримці та поліпшенні їхнього здоров'я.

У щорічних звітах про розвиток людини, які готуються ПРООН, для характеристики системи охорони здоров'я країн наводяться такі показники:

- витрати на охорону здоров'я (державні та приватні у відсотках від ВВП і в доларах США за паритетом купівельної спроможності);
- частка повністю вакцинованих проти туберкульозу та кору дітей віком 1 рік (%);
- коефіцієнт поширення контрацептивів (%);
- частка пологів, прийнятих висококваліфікованим медперсоналом (%);
- чисельність лікарів на 100 тис. населення;

- частка населення зі стійким доступом до основних лікарських препаратів (%).

Зміцнення здоров'я та зниження смертності відкривають можливості накопичення знань як на основі особистого великого життєвого досвіду, так і в ході взаємодії поколінь. Надійнішою стає трансляція культурних цінностей від покоління до покоління, прискорюється розвиток науки. Здоров'я — найважливіша умова отримання освіти в молодості та подальшого її вдосконалення. Очевидним є зв'язок здоров'я зі здатністю ефективно працювати і підвищувати особистий та суспільний добробут. Водночас низький рівень здоров'я перешкоджає розвитку економіки.

Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) визначає здоров'я як стан повного духовного, фізичного та соціального благополуччя. Вона є спеціалізованою установою системи ООН, яка почала функціонувати 1948 року і на даний час об'єднує 193 держави світу. Завданнями організації є моніторинг стану здоров'я у світі, розроблення стандартів охорони здоров'я, надання рекомендацій та співпраця з національними урядами з метою посилення національних програм у галузі охорони здоров'я. Вищим керівним і представницьким органом, уповноваженим приймати рішення, є Всесвітня асамблея з охорони здоров'я. Реалізація рішень і політики даного органу покладена на виконавчий комітет ВООЗ, штаб-квартира знаходиться у Женеві (Швейцарія), а представництва організації — у різних частинах світу. Європейське регіональне бюро ВООЗ, розташоване у Копенгагені (Данія), забезпечує координацію загальноєвропейського процесу «Навколишнє середовище і здоров'я», надає підтримку Європейському комітету з питань навколишнього середовища і здоров'я.

З позицій концепції людського розвитку здоровою можна вважати людину, фізіологічний та психологічний стан якої не заважає їй робити бажаний вибір і вести той спосіб життя (трудоного, сімейного, громадського і т. ін.), який вона вважає кращим. Здоров'я людини також можна характеризувати через сукупність доступних для неї соціальних ролей, форм діяльності, які вона може виконувати без шкоди для власного здоров'я і з

огляду на сукупність обмежень і специфічних потреб, задоволення яких необхідне для підтримання її життя.

Тож найважливішою ознакою здоров'я популяції є її висока життєздатність, а стан здоров'я у кінцевому підсумку визначає тривалість життя.

Питання до теми 5

1 Дайте характеристику поняття «здоров'я» та охарактеризуйте його економічне значення для людини і суспільства в контексті людського розвитку.

2 Які ви могли б дати обґрунтовані пропозиції щодо покращення здоров'я населення України в сучасних умовах? Яка при цьому роль відводиться державній системі охорони здоров'я?

3 Які заходи ви запропонували б для подолання проблем сучасного способу життя, що погіршують стан здоров'я населення?

4 Що ви знаєте про програми чи заходи покращення стану довкілля середовища як чинника стану здоров'я? Дайте свої пропозиції.

5 Які, на вашу думку, соціально-економічні чинники найбільше зумовлюють погіршення стану здоров'я населення? Яким чином можна подолати або хоча б зменшити їх негативний вплив?

6 Який зв'язок існує між здоров'ям, тривалістю життя і людським розвитком?

7 Якими показниками вимірюється здоров'я населення?

8 Який зв'язок існує між здоров'ям і довголіттям з одного боку, та суспільним прогресом – з іншого?

9 Як пов'язані соціальна нерівність і смертність?

Тести до теми 5

Q1 Що є предметом науки «демографія»:

V1 поширення демократичних процесів у світі;

V2 дослідження життя різних етносів;

V3 стан та тенденції розвитку населення Землі?

Q2 Що означає поняття «техносфера»:

V1 виробнича, будівельна та науково-технічна діяльність;

V2 планетарний простір, що знаходиться під впливом технічної та інструментальної діяльності людей;

V3 інноваційна та науково-технічна сфера у технополісах?

Q3 Що означає поняття «біосфера»:

V1 сфера діяльності, сформована лише на основі біологічних компонентів;

V2 сфера усього живого;

V3 сфера спілкування людини з природою?

Q4 Що означає поняття «соціосфера»:

V1 сфера особистісного життя людей;

V2 спілкування людей у виробничій сфері;

V3 сфера існування соціуму?

Q5 Що означає поняття «екосфера»:

V1 екологія;

V2 частина території землі з небезпечним забрудненням, що вимагає термінового втручання людей;

V3 єдина (загальна) система взаємодії людей з природою?

Q6 Які виміри, відображають ключові можливості у забезпеченні всього процесу людського розвитку:

V1 довголіття;

V2 освіченість;

V3 матеріальний рівень життя, довголіття, освіченість?

Q7 Здоров'я – це:

V1 відсутність хвороб;

V2 стан повного фізичного, психологічного і соціального благополуччя;

V3 добра фізична форма.

Q8 Що означає поняття «очікувана тривалість життя»

V1 розрахунок експертів щодо впливу негативних чинників на тривалість життя;

V2 екстраполяція середньої тривалості життя минулих поколінь на сучасний та наступний період;

V3 розрахунок вірогідних коефіцієнтів смертності у передбачуваному майбутньому;

V4 усі відповіді неправильні?

Тематика індивідуальних навчально-дослідних завдань

- 1 Динаміка зростання чисельності населення у світі.
- 2 Тенденції народжуваності і смертності у сучасному світі.
- 3 Бідність у сучасному світі та шляхи її викорінення.
- 4 Шляхи подолання соціальної нерівності у глобалізованому світі.

Список літератури

- 1 Прибиткова І. М. Основи демографії: Посібник для студентів ВНЗ. — К.: Арт Ек, 1995. — 256 с.
- 2 Человеческое развитие: новое измерение социально-экономического прогресса: Учеб. пособие / Под ред. В. П. Колесова, Т. Маккинли. — М.: Права человека, 2000. — 464 с.
- 3 Грішнова О. А. Людський розвиток: Навч. посібник. — КНЕУ, 2006. — 308 с.
- 4 Леоненко П. М. Людський розвиток // Економічна енциклопедія; Редкол. С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. — К.: Видавничий центр «Академія», 2001. — Т. 2. — С. 218—220.
- 5 Людський розвиток регіонів України: методика оцінки і сучасний стан / Лібанова Е. М., Власенко Н. С., Власюк О. С. та ін. — К., 2002. — 110 с.
- 6 Основы изучения человеческого развития: Учебник / Под ред. Н. Б. Баркалова, С. Ф. Иванова. — М.: Права человека, 1998. — 168 с.

Тема 6. ОСВІТА, КУЛЬТУРА, ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЯК ЧИННИКИ ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ

План

6.1 Освіта як критерій людського розвитку

6.2 Освіта як критерій формування людського капіталу й економічного зростання

6.1 Освіта як критерій людського розвитку

Право на освіту є одним з основних невід'ємних прав, проголошених Загальною декларацією прав людини. Минуло шість десятиліть, а у світі, як і раніше, мільйони людей позбавлені можливості реалізувати це право. Близько мільярда жінок і чоловіків, тобто майже кожна шоста людина залишаються функціонально неписьменними, а отже, приреченими на злидні та безправ'я.

З точки зору людського розвитку, освіта суттєво розширює можливості людини, оскільки позитивно впливає на різні сторони її життєдіяльності, стан здоров'я, суспільну та політичну активність, доступ до знань та вміння ними користуватися як на роботі, так і вдома – у побуті, вихованні дітей тощо. Освічена людина ефективніше використовує свої здібності, фізичний та природний капітал, завдяки чому він стає більш продуктивним. З підвищенням рівня освіченості жінок–матерів зменшується смертність немовлят і дітей, оскільки покращується якість догляду, харчування та виховання.

До цього слід додати, що переважна частина нових наукових знань виробляється саме в освітніх установах – університетах, академіях, інститутах, де зібрано потужний науковий кадровий потенціал і створено відповідну матеріальну базу наукових досліджень. Суспільство майбутнього, основи якого закладаються сьогодні, – це суспільство знань, де жінки й чоловіки вміють ефективно управляти знаннями, де відсутня будь–яка дискримінація у доступі до освіти протягом життя [1].

Освіта і професійна підготовка є фундаментом людського розвитку та прогресу суспільства, гарантом індивідуального розвитку, плекають інтелектуальний, духовний та виробничий потенціал суспільства. Розвиток держави, структурні перетворення на мікро- і макроекономічному рівні мають

гармонійно поєднуватися з реформою освіти та професійної підготовки для того, щоб задовольнити потреби і прагнення людей, особливо молоді, встановити нову систему цінностей, відповідати запитам людства щодо змін у сфері роботи як у громадському, так і в приватному секторах.

За сучасних умов пріоритетного значення набуває орієнтація на постіндустріальну цивілізацію як суспільство знання (knowledge society – термін, який уперше був використаний Р. Лейном і надалі широко застосовується у працях класиків постіндустріалізму). Як наголошував відомий теоретик постіндустріалізму Д. Белл, постіндустріальне суспільство може вважатися знаннєвим, оскільки, по-перше, джерелом інновацій у ньому дедалі більше стають дослідження і наукові розробки, виникають нові відносини між наукою й технологією у зв'язку з центральним місцем теоретичного знання і, по-друге, прогрес суспільства все однозначніше визначається успіхами у царині знання [5]. Знання втілюється у відповідних соціальних інститутах і представлене людьми, які є його носіями і продуцентами. Саме на постіндустріальній стадії суспільного розвитку особистісний чинник (він же суб'єкт) виробництва стає провідною творчою і більш незалежною силою соціально-економічного прогресу. Становленню знаннєвої економіки та постіндустріального суспільства відповідає формування і розширення у складі населення тих його груп, які на Заході називають „knowledge workers”. Цей термін було введено у 1962 р. Ф. Махлупом для характеристики нового типу працівника, орієнтованого на оперування інформацією та знаннями, фактично незалежного від власності на засоби виробництва, високомобільного, зайнятого діяльністю, що відкриває широкі можливості для самореалізації та самовираження, інколи навіть на противагу матеріальній вигоді [5, с. 15], тобто „... особливої, швидко зростаючої верстви, можна навіть сказати класу людей, які зайняті виключно або переважно виробництвом знань, інформації та послуг, що на них базуються” [5].

Формування ринкових відносин, становлення в Україні демократичної держави зумовлюють зміну цільових настанов освіти та професійної підготовки як соціальної системи: не забезпечення потреб держави у спеціалістах різних професій і

рівнів кваліфікації, а задоволення різноманітних освітніх потреб особистості заради її розвитку та самореалізації, а також для забезпечення її конкурентоспроможності на ринку праці.

Освіта сьогодні розглядається як одна з основних цінностей, без яких неможливий подальший розвиток суспільства. Освіта — це цілеспрямований процес набуття, розширення й оновлення знань, виховання та навчання в інтересах людини, суспільства, держави, що супроводжується констатацією досягнення громадянином установлених державою освітніх рівнів.

Згідно із Законом України «Про освіту» метою освіти є всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, розвиток її талантів, розумових і фізичних здібностей, виховання високих моральних якостей, формування громадян, здатних роботи свідомий суспільний вибір, збагачення на цій основі інтелектуального, творчого, культурного потенціалу народу, забезпечення економіки кваліфікованими працівниками. Основними принципами освіти в Україні є: доступність для кожного громадянина усіх форм і типів освітніх послуг, що надаються державою; рівність умов кожної людини для повної реалізації її здібностей, таланту, всебічного розвитку; гуманізм, демократизм, пріоритетність загальнолюдських духовних цінностей; органічний зв'язок зі світовою та національною історією, культурою, традиціями; незалежність освіти від політичних партій, громадських і релігійних організацій; науковий, світський характер освіти; інтеграція з наукою і виробництвом; взаємозв'язок з освітою інших країн; гнучкість і прогностичність системи освіти; єдність і наступність системи освіти; безперервність і різноманітність освіти; поєднання державного управління та громадського самоврядування в освіті.

6.2 Освіта як критерій формування людського капіталу й економічного зростання

Могутнім стимулом розвитку освіти та професійної підготовки в усьому світі стало визнання і поширення теорії людського капіталу, в результаті чого освіта перестала сприйматися як один з видів невиробничого споживання, а почала

трактуватися як інвестиції в людський капітал, що не лише приносять прямі економічні та зовнішні соціальні вигоди, а й стимулюють економічне зростання.

Освіта та економічне зростання – взаємопов'язані чинники соціального прогресу. Інвестиції в освіту ведуть до підвищення продуктивності праці, розширення випуску продукції, підвищення якості товарів та послуг. З іншого боку, працівники отримують зростаючий дохід і, таким чином, створюються умови для підвищення добробуту людей, рівня їхньої освіченості та зміцнення людського потенціалу.

У країнах з розвинутою ринковою економікою витрати держави на освіту значні і постійно зростають. Державний вплив на цю сферу має яскраво виражений економічний характер. Освіта стає елементом стратегії економічного зростання, а сприяння йому та його прогнозування увійшло в практику державного регулювання всіх розвинутих країн.

Державна підтримка освіти має не лише явний, а й непрямий характер. Важелями непрямого регулювання є субсидії. За допомогою державних субсидій стимулюється переважний розвиток тих форм, видів і методів навчання та наукової діяльності, які є особливо важливими і перспективними. У 80-х роках ХХ ст. в західних країнах виникли такі форми фінансової підтримки освіти, як студентські кредити, надання студентам тимчасової роботи в період канікул, виплата стипендій поза коледжами та ін.

У розвинутих країнах держава виходить з того факту, що чим краща освітня підготовка робочої сили, тим значніша її роль у виробництві, тим менше в країні соціальних проблем, пов'язаних із безробіттям, бідністю, злочинністю тощо. Особливо ефективним заходом є освіта в умовах структурного безробіття, що супроводжує суттєві техніко-економічні зміни, оскільки вона підвищує мобільність працівника, створює основу для швидкого опанування нової спеціальності.

Сьогодні добре відомо, що людський капітал відіграє в економічному зростанні провідну роль. Ефективне використання знань у виробництві ґрунтується саме на досягненнях масової освіти. Крім науковців високого гатунку, які забезпечують прориви у фундаментальних та прикладних науках, що є базою

для розроблення інноваційних технологій, потрібна велика кількість висококваліфікованих працівників, інженерів, менеджерів для втілення нових знань у виробництво та отримання кінцевого продукту. Для цього потрібен загальний більш високий рівень освіченості працівників (чоловік і жінок), більш якісна масова освіта у школах, вищих та середніх спеціальних навчальних закладах, на робочих місцях.

Система освіти, що регулюється та субсидується державою, створює запаси людського капіталу, і чим вища цінність цього капіталу, тим більший економічний вигравш суспільства. У зв'язку з цим прихильники концепції людського капіталу твердять, що освіта є важливішим засобом соціально-економічної політики держави, ніж трансферні виплати, прогресивне оподаткування чи перерозподіл багатства.

Освіта як суспільне благо має таку специфіку: самі споживачі неповністю оцінюють свої вигоди від неї, а отже, і свою потребу в ній. Крім того, існують так звані зовнішні вигоди від зростання освітнього рівня населення країни.

Розвиток освіти і професійної підготовки для вирішення багатьох економічних та соціальних проблем стає абсолютно необхідною умовою. Нині освіта перетворилася і для індивіда, і для держави не просто у перспективний напрям розвитку, а в реальну економічну необхідність. Не маючи належної підготовки, людина може взагалі не реалізуватися у трудовій сфері, не знайти жодної роботи, і це негативно позначиться не лише на її способі життя, рівні людського розвитку, а й завдасть економічних та соціальних втрат суспільству.

Рівень освіти є одним з основних чинників конкурентоспроможності працівника на ринку праці. Його вплив на можливість ефективної зайнятості населення досить суттєвий. Від рівня освіти залежить і структура населення за статусами зайнятості. Особи з нижчим рівнем освіти, як правило, частіше самостійно забезпечують себе роботою. Однією з причин цього є менші можливості для їхньої продуктивної зайнятості за наймом. А вища освіта, окрім іншого, розвиває у людині професійні навички та винахідливість, особи з вищою освітою частіше є роботодавцями.

Питання до теми 6

1 Як впливає рівень освіти працівника на можливості його реалізації на ринку праці?

2 Охарактеризуйте складові сучасної системи освіти і поясніть значення їх для розвитку людини та суспільства.

3 Як саме освіта впливає на зростання продуктивності праці та загалом на економічне зростання країни?

Тести до теми 6

Q1 За якою формулою обчислюється індекс рівня освіченості

V1 $E=P-3$;

$$V2 I_{life} = \frac{X_i - X_{min}}{X_{max} - X_{min}},$$

$$V3 I_{educ} = \frac{(2 \times I_{adult} + I_{child})}{3} ?$$

Q2 З яких двох частин складається освітній компонент ІЛР:

V1 індексу грамотності дорослого населення та індексу охоплення навчанням;

V2 індексу грамотності дорослого населення (віком від 15 років) та індексу працівників;

V3 індексу навчання дорослого населення та індексу охоплення навчанням?

Q3 Який компонент ІЛР найпомітніше впливає на рівень людського розвитку регіону:

V1 освіта населення;

V2 здоров'я;

V3. соціальна захищеність?

Q4 Що відноситься до способів оптимізації зв'язку між економічним зростанням і людським розвитком:

V1 нарощення інвестицій в освіту, охорону здоров'я, професійну підготовку;

V2 справедливіший розподіл доходу і багатства, досягнення ретельної збалансованості соціальних витрат;

V3 всі відповіді правильні?

Q5 Індивідуальні властивості особистості формуються під впливом:

V1 тільки спадковості;
V2 навколишнього середовища та виховання;
V3 природних задатків, суспільних обставин і діяльності самої людини.

Список літератури

1 Сталий розвиток суспільства: Навч. посібник / А. Садовенко, Л. Масловська, В. Серета, Т. Тимочко. – 2-ге вид. – К., 2011. – 392 с.

2 Напрями національної політики участі громад у місцевому сталому розви-тку. Аналітичний документ. Муніципальна програма врядування та сталого розвитку. – К.: ПРООН, 2007. – 64 с.

3 Грішнова О. А. Людський капітал: формування в системі освіти і професійної підготовки. — К.: Т-во «Знання», КОО, 2001. — 254 с.

4 Грішнова О. А., Кочума І. Ю. Мотивація людського розвитку в стратегії економічного зростання України // Вісник Технологічного університету Поділля. Сер.: Екон. науки. — Хмельницький: ТУП. — 2003. — № 4, Ч. 1, Т. 1 (52) — С. 50—54.

5 Грішнова О., Тертична Л. Економічна природа і значення категорії «людський капітал» // Україна: аспекти праці. — 2003. — № 7. — С. 33—37.

6 Грішнова О. А. Ефективність освіти як чинник мотивації інвестицій в людський капітал // Регіональні перспективи: Наук.-практ. журнал. – Полтава, 2002. — № 3-4 (22-23). – С. 69—72.

7 Добрынин А. И., Дятлов С. А., Цыренова Е. Д. Человеческий капитал в транзитивной экономике: формирование, оценка, эффективность использования. — СПб.: Наука, 1999. — 309 с.

8 Марцинкевич В. И., Соболева И. В. Экономика человека: Учеб. пособие для высш. учеб. заведений. — М.: Аспект Пресс, 1995. — 286 с.

9 Эренберг Р. Дж., Смит Р. С. Современная экономика труда. Теория и государственная политика. — М.: МГУ, 1996. — 152 с.

Тема 7. ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК У КОНТЕКСТІ ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ

План

7.1 Економічний розвиток та економічне зростання.

7.1 Економічний розвиток та економічне зростання

Економічний розвиток відноситься до найважливіших понять макроекономічної науки. Він є процесом глибокої трансформації та модернізації економічної та соціальної систем. Поряд із зростанням доходів і виробництва він також передбачає зміни в інституційній, соціальній, адміністративній системах, управлінні суспільними процесами.

Найбільш загальний (філософський) підхід до поняття суспільного розвитку характеризує його як якісні зміни об'єктів, появу нових суспільних форм, інновацій, а також трансформацію внутрішніх і зовнішніх зв'язків між об'єктами будь-якої, у тому числі й економічної системи.

Економічний розвиток – це виникнення якісних змін в економічній системі суспільства, які призводять до підвищення ефективності її функціонування та удосконалення базових елементів основних структур.

Дуже часто у науковій та навчальній літературі використовують термін «соціально-економічний розвиток», підкреслюючи тим самим тісний зв'язок між рівнем економічного розвитку і вирішенням соціальних проблем.

Соціально-економічний розвиток – складний суперечливий процес, у якому взаємодіють позитивні і негативні фактори, а періоди прогресу змінюються періодами регресу. Політичні і військові потрясіння, соціальні конфлікти, екологічні катастрофи можуть призупинити розвиток економіки будь-якої країни.

В основі розвитку економіки лежать досягнення науки, технічного прогресу, розширення їхнього технологічного застосування, що дозволяє частково заміщувати гостродефіцитні ресурси, знижувати загальну ресурсомісткість виробництва, витримувати екологічні вимоги й обмеження. Усе це впливає на

обсяги і структуру виробництва та валового внутрішнього продукту (ВВП). Економічний розвиток передбачає таку поведінку та зростання здібностей працівників, які б утверджували новітні технології; він базується на сучасній освіті, інфраструктурі та інституціях; означає систематичне і довготривале покращення матеріальних і духовних умов життя людей на основі зростання продуктивності праці та капіталу.

В той же час у суспільстві змінюються стандарти рівня життя, освіти, культури, охорони здоров'я, інформаційного забезпечення населення і бізнесу, формуються нові і розвиваються традиційні потреби суспільства; зростає роль міжнародного наукового співробітництва, наприклад, в освоєнні космічного простору, в галузі генетики й енергетики майбутнього. Отже, соціально-економічний розвиток на тривалих часових інтервалах можна розглядати як прогресивний, поступальний процес.

Людський розвиток розглядається нами як основна мета і критерій суспільного прогресу, а економічне зростання — як потенційно дуже важливий його інструмент. Водночас досягнення в людському розвитку суттєво й активно впливають на економічне зростання. Отже, є два напрями прогресу суспільства — від економічного зростання до людського розвитку (ресурси з національного багатства зосереджені на засобах впливу на людський розвиток) та від людського розвитку до економічного зростання (будучи кінцевою метою діяльності, людський розвиток сприяє збільшенню національного багатства, є найважливішим чинником подальшого економічного зростання).

Однією з характеристик економічного розвитку макроекономічна наука розглядає економічне зростання.

Економічне зростання – це кількісна характеристика змін параметрів економічної системи, тобто збільшення ВВП, обсягів споживання, сукупного попиту, робочої сили, населення, капіталу, інвестицій тощо.

Економічне зростання є однією з головних макроекономічних цілей будь-якої країни, досягнення якої зумовлене необхідністю випереджаючого зростання національного доходу в порівнянні із зростанням чисельності населення для підвищення рівня життя в країні. А вирішення

демографічних проблем, підвищення рівня життя населення є цілями людського розвитку. Тому необхідно економічний розвиток, соціально-трудова відносина, соціально-економічне зростання розглядати як фактори впливу на досягнення благополуччя окремої людини, так і на розвиток людства вцілому.

Суть структурної перебудови економіки для цілей сталого розвитку полягає у переорієнтації матеріальних, трудових, фінансових ресурсів на користь енергоефективних, ресурсозберігаючих, високотехнологічних, наукомістких та екологічно безпечних галузей. Сталий економічний розвиток забезпечується за рахунок сталого економічного зростання.

Стале економічне зростання забезпечується за рахунок зменшення частки невідновлюваних природних ресурсів, що досягається більш ефективним їхнім використанням, переходом на відновлювані ресурси за мінімізації шкідливого впливу процесів виробництва на довкілля. Такі підходи дають можливість підтримувати економічне зростання у довготривалій перспективі, забезпечуючи максимально можливе відтворення всіх видів ресурсів.

Темпи сталого економічного зростання повинні забезпечувати відповідність наявних ресурсів обсягу сукупного попиту, що виключить необхідність підвищення цін на фактори виробництва через їхню зростаючу нестачу.

Отже, виникнення концепції сталого розвитку підірвало фундаментальну основу традиційної економіки – необмежене економічне зростання. Традиційна економіка стверджувала, що максимізація прибутку і задоволення споживачів у ринковій системі є сумісними із максимізацією добробуту. Але виникнення кризових явищ в економіці 70-80-х рр. ХХ ст. показало, що орієнтація економіки на короткострокову максимізацію прибутку та задоволення індивідуумів-споживачів у кінцевому підсумку призводять до виснаження природних і людських ресурсів. Це і висунуло на порядок денний необхідність винайдення нових схем виробництва і споживання, що не будуть іти у протиріччя з новими потребами розвитку людства – збереженням і вдосконаленням соціуму в тісному взаємозв'язку із природним середовищем.

Економічне зростання відкриває широкі можливості для розвитку людського потенціалу та розширення для людини спектра вибору. Але для того, щоб цей потенціал міг бути реалізований, необхідно забезпечити неухильне розширення можливостей людей, справедливій розподіл цих можливостей між усіма членами суспільства. Водночас без економічного зростання спроби домогтися справедливого розподілу можливостей людського розвитку можуть привести до сукупного нульового результату, коли розширення можливостей для одних груп людей досягатиметься за рахунок їх скорочення для інших груп, що рівнозначно перерозподілу бідності.

Можливість продуктивно працювати, забезпечення зайнятості — основна сполучна ланка між досягненням економічного зростання та створенням можливостей для розвитку людини. У даному разі «зайнятість» розуміють як способи отримання засобів існування, а не лише як оплачувану роботу. У країнах, що розвиваються, чимало людей працює у власних господарствах або вдається до інших видів самостійної праці, часто в неформальному секторі. З погляду створення можливостей для людського розвитку зайнятість важлива як трудова діяльність у широкому сенсі слова.

У законодавстві України зайнятість населення визначається як трудова діяльність громадян, пов'язана із задоволенням особистих і суспільних потреб, що не суперечить чинному законодавству і, як правило, приносить заробіток (трудоий дохід). Слід наголосити, що в цивілізованій країні ця діяльність має відбуватися у безпечних і здорових умовах праці, здійснюватися на підставі законного трудового договору з роботодавцем або бути належним чином оформленою самостійною роботою, приносити трудовий дохід у грошовій або іншій формі, вищий за прожитковий мінімум (рисунок 7.1, таблиці 7.1, 7.2).

Таблиця 7.1 – Потреба роботодавців у працівниках за професійними групами у 2015 році, у середньому по Україні

Потреба у працівниках	тис. осіб
Усього	41,3
у тому числі	
законодавці, вищі державні службовці, керівники, менеджери	2,8

професіонали	5,2
фахівці	4,3
технічні службовці	1,7
працівники сфери торгівлі та послуг	6,4
кваліфіковані робітники сільського та лісового господарств, риборозведення та рибальства	0,5
кваліфіковані робітники з інструментом	7,9
робітники з обслуговування, експлуатації та контролювання за роботою технологічного устаткування, складання устаткування та машин	7,9

Таблиця 7.2 – Кількість зареєстрованих безробітних за професійними групами (тис. осіб)

	2013 р.	2014 р.	2015 р.
Усього по Україні	571,6	492,3	506,8
у тому числі			
законодавці, вищі державні службовці, керівники, менеджери	58,5	52,5	59,0
професіонали	45,5	40,2	45,2
фахівці	54,1	46,6	50,7
технічні службовці	31,4	26,3	30,4
працівники сфери торгівлі та послуг	84,0	73,6	78,6
кваліфіковані робітники сільського та лісового господарств, риборозведення та рибальства	21,0	22,6	24,4
кваліфіковані робітники з інструментом	70,8	62,3	58,8
робітники з обслуговування, експлуатації та контролювання за роботою технологічного устаткування, складання устаткування та машин	107,3	90,0	81,1
найпростіші професії ¹	99,0	78,2	78,6

Громадянам України, інших країн та особам без громадянства, які проживають в Україні на законних підставах, належить виключне право розпоряджатися своїми здібностями та можливостями до продуктивної, творчої праці. Примушення до праці у будь-якій формі забороняється, якщо інше не передбачено законом. Держава заохочує зайнятість, пов'язану із задоволенням суспільних потреб, пропагує повагу людини до праці.

У цілому трудова діяльність, процес зайнятості, ринок праці є сполучною ланкою між економічним зростанням і людським

розвитком (рисунок 7.2).

Процеси, що виникають у трудовій сфері, і параметри, які їх характеризують, необхідно з погляду людського розвитку розглядати не лише як одну з позицій, що описує життєві стандарти людини, а і як важливий елемент системи, яка забезпечує цей розвиток. Без трудової діяльності для суспільства не може бути людського розвитку, тому що зникають матеріальна основа цього розвитку і стимули, що забезпечують у майбутньому затребуваність його результатів.

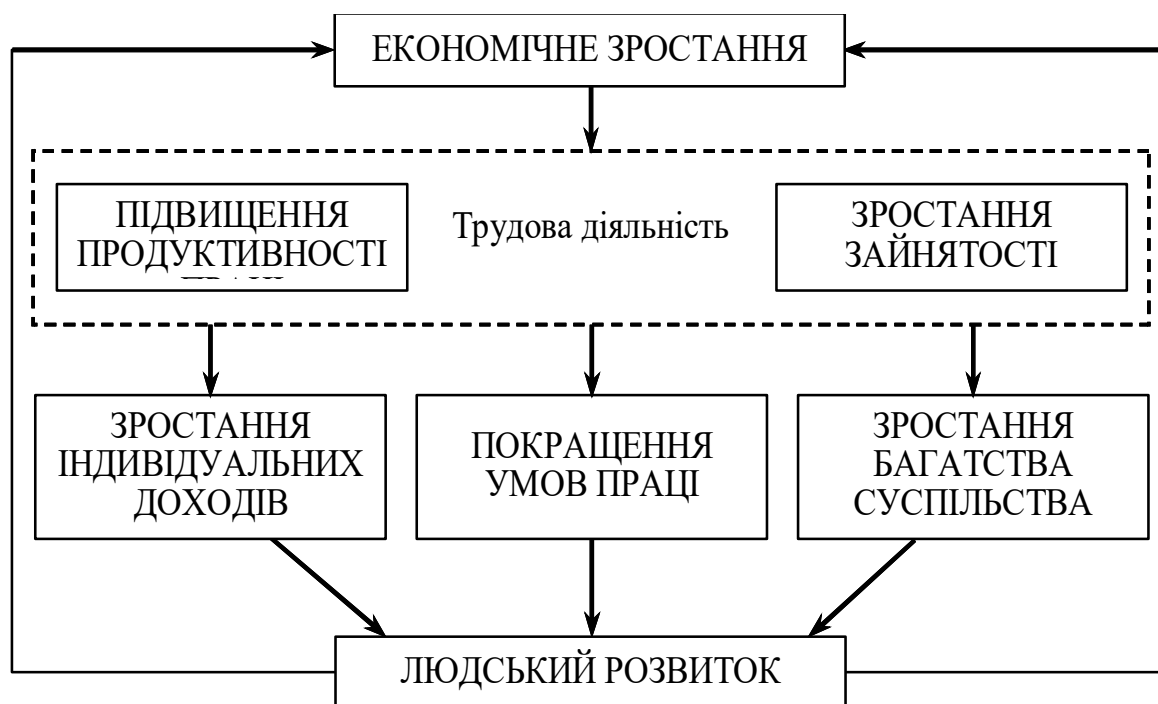

Рисунок 7.2 – Взаємозв’язок економічного зростання з людським розвитком

Завдання поєднання економічного зростання та людського розвитку може бути сформульоване як завдання забезпечення економічного зростання, яке супроводжується створенням нових економічно ефективних робочих місць, що розширює можливості зайнятості.

Міграційний рух населення України за окремими областями та регіонами наведено на рисунках 7.3 та 7.4.

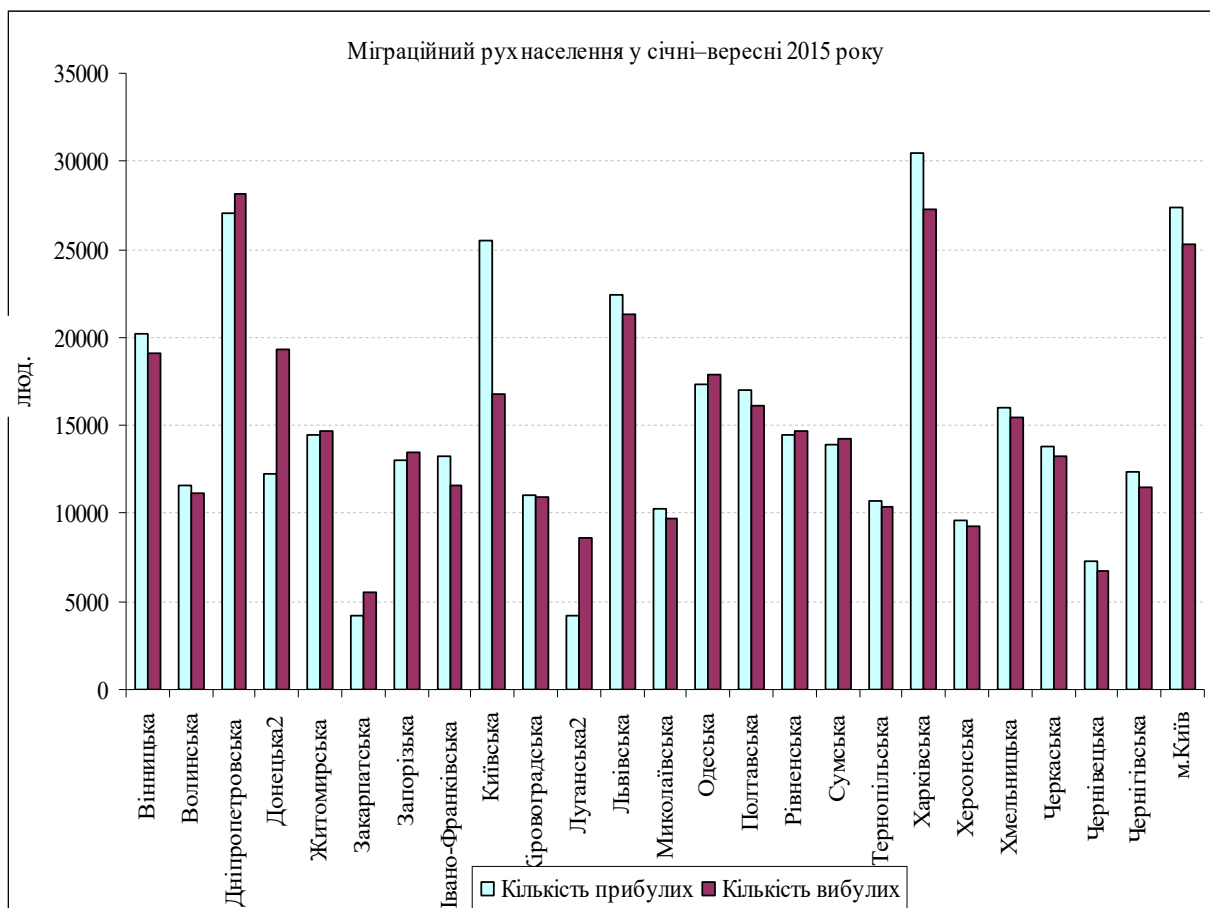

Рисунок 7.3 – Міграційний рух населення України у січні–вересні 2015 року

Питання до теми 7

1 Яким чином, на вашу думку, економічне зростання впливає на розвиток людського потенціалу? Чи існують певні відмінності цього впливу у розвинутих країнах та країнах, що розвиваються?

2 Яким ви бачите забезпечення справедливого розподілу можливостей між усіма членами суспільства в Україні?

3 Чому, на вашу думку, саме проблеми зайнятості відіграють ключову роль у досягненні економічного зростання та створенні можливостей для розвитку людини?

4 Що ви знаєте про заходи активної та пасивної політики у сфері зайнятості, що здійснюються в Україні?

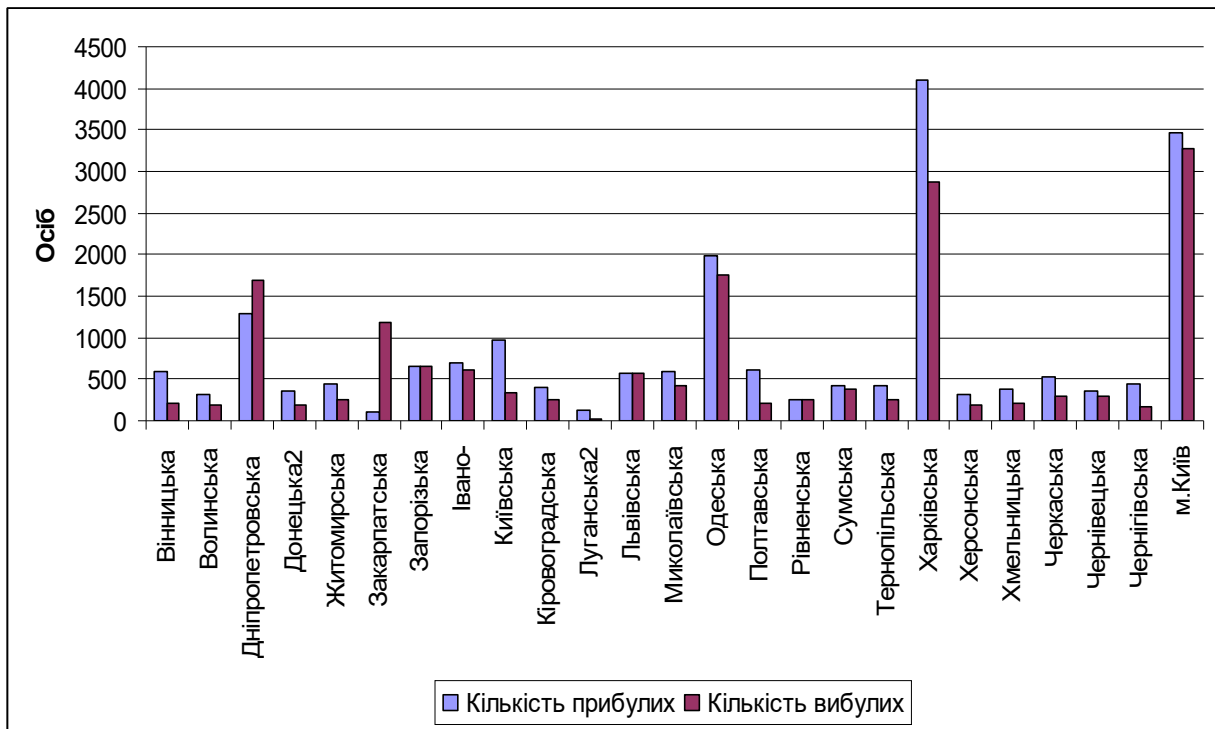

Рисунок 7.4 – Міждержавний міграційний рух населення України у січні–вересні 2015 року

Список літератури

1 Закон України «Про сприяння продуктивній зайнятості населення»: Проект. <http://alpha.rada.gov.ua>.

2 Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку / За ред. акад. НАН України В. М. Гейця. — К.: Ін-т екон. прогноз.; Фенікс, 2003. — 108 с.

3 Кочума І. Продуктивна зайнятість у контексті забезпечення людського розвитку і економічного зростання // Україна: аспекти праці. — 2005. — № 6. — С.19—23.

4 Лібанова Е. М. Ринок праці: Навч. посібник. — К.: ЦНЛ, 2003. — 224 с.

5 Человеческое развитие: новое измерение социально-экономического прогресса: Учеб. пособие / Под ред. В. П. Колесова и Т. Маккинли. — М.: Права человека, 2000. — 464 с.

